

Zadužbine Arpadovića:

Bastalić, Antea

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:258125>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-23**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

ZADUŽBINE ARPADOVIĆA: ROMANIČKA SAKRALNA ARHITEKTURA UGARSKE

Antea Bastalić

Mentor: dr. sc. Ana Marinković, docentica

ZAGREB, 2023

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

ZADUŽBINE ARPADOVIĆA : ROMANIČKA SAKRALNA ARHITEKTURA UGARSKE

Arpad Dynasty Foundations: Church Architecture in the Kingdom of Hungary

Antea Bastalić

SAŽETAK

Krajem 9. stoljeća narod Mađara dolazi u središnju Europu i osniva svoje kraljevstvo. Prvi je kralj Stjepan I. Sveti iz dinastije Arpadovića, koja sve do 1301. godine vlada Ugarskim kraljevstvom. Stjepan I. je zaslužan za preobraćenje Mađara na kršćanstvo i prvu crkvenu organizaciju, kao i za podizanje prvih katedrala i samostana. Razdoblje vladavine dinastije u najvećoj se mjeri podudara s periodom romaničke arhitekture i umjetnosti na području Europe i u sâmom Ugarskom kraljevstvu. Budući da je povijest dinastije vezana uz razvoj arhitekture, na početku je rada prikazan kratak povijesni pregled, koji pokriva razdoblje od dolaska Mađara sve do izumiranja Arpadovića i dolaska nove dinastije Anžuvina na ugarsko prijestolje. Glavni dio rada sistematski predstavlja pojedine sakralne građevine na području nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva, s naglaskom na kraljevske zadužbine, no uključeni su i određeni spomenici bez kojih slika ugarske romaničke arhitekture ne bi bila u potpunosti cjelovita, poput plemićkih zadužbina. Spomenici su razvrstani po svojoj funkciji te je poseban osvrt dan na moguću provenijenciju utjecaja, koja se sintetizira u posljednjem poglavlju.

Rad sadrži: 68 stranica, 31 slikovni prilog. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: romanika, sakralna arhitektura, dinastija Arpadovića, Ugarsko kraljevstvo

Mentor: dr. sc. Ana Marinković, doc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Ana Munk, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dr. sc. Ivana Tomas, doc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

dr. sc. Ana Marinković, doc., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum obrane rada: 01. 09. 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Antea Bastalić, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost antike i srednjeg vijeka diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom *Zadužbine Arpadovića – romanička sakralna arhitektura Ugarske* rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 1. rujna 2020.

Antea Bastalić

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Kratak pregled historiografije	2
3. Povijesni pregled.....	4
3. 1. Područje Karpatskog bazena prije dolaska Mađara	4
3. 2. Etnogeneza Mađara i dolazak u Karpatski bazen	5
3. 3. Dinastija Arpadovića	6
3. 3. 1. Stjepan I. Sveti [I. <i>Szent István</i>].....	6
3. 3. 2. Utemljenje kršćanske monarhije.....	7
3. 3. 3. Stjepanovi nasljednici	8
3. 3. 4. Ladislav I. Sveti [I. <i>László / Szent László</i>].....	9
3. 3. 5. Koloman [(<i>Könyves</i>) <i>Kálmán</i>].....	10
3. 3. 6. Kolomanovi nasljednici	11
3. 3. 7. Bela IV. i invazija Mongola.....	12
3. 3. 8. Posljednji Arpadovići i dolazak Anžuvina na vlast.....	13
4. Crkvena organizacija Ugarskog kraljevstva	15
5. Krunidbene crkve.....	18
5. 1. Krunidbena bazilika u Stolnom Biogradu [mađ. <i>Székesfehérvár</i>]	18
5. 2. Kapela u samostanu sv. Marije u Zadru.....	20
6. Katedrale	23
6. 1. Gyulafehérvár [rum. <i>Alba Iulia</i>]	23
6. 2. Kaloča [mađ. <i>Kalocsa</i>].....	24
6. 3. Pečuh [mađ. <i>Pécs</i>].....	25
6. 4. Zagreb	27
6. 5. Ostrogon [mađ. <i>Esztergom</i>]	29
6. 5. 1. <i>Porta Speciosa</i>	30
6. 6. Ostale katedrale.....	31
7. Arhitektura crkvenih redova	32
7.1. Benediktinci	32
7. 1. 1. Pannonhalma.....	33
7. 1. 2. Tihany	33
7. 1. 3. Garamszentbenedek [slov. <i>Hronský Beňadik</i>]	34
7. 1. 4. Somogyvár	34
7. 2. Cisterciti	35

7. 2. 1. BÉlapátfalva	35
7. 3. Premonstratezi.....	36
7. 3. 1. Ócsa.....	36
8. Crkve centralnog tlocrta.....	37
8. 1. Székszard i Feldebrő	37
8. 2. Crkve kružnog tlocrta	39
9. Plemićke zadužbine	40
9. 1. Lébény i Zsámbék.....	41
9. 2. Ják.....	41
10. 'Kraljevski stil': pitanje utjecaja	43
11. Zaključak.....	47
Literatura.....	49
Internetski izvori	50
Popis slikovnih priloga	54
Slikovni prilozi.....	57

1. Uvod

Krajem 9. stoljeća na geografsku kartu Europe dolaze Mađari, nomadsko pleme nejasne etnogeneze podrijetlom s gorja Ural. Za razliku od ostalih nomadskih grupa koje su im prethodile, Mađari ostaju u svojoj novoj domovini, smještajući se u Karpatskom bazenu. Kako bi mogli osigurati kontinuitet svoje države te bili prihvaćeni na europskoj pozornici, nužno je bilo da Mađari utemelje stabilnu državu koja je počivala na autoritetu kralja, i istovremeno prihvate kršćanstvo. U kratkom razdoblju od svoga dolaska uspostavljaju snažno kraljevstvo na istočnoj granici latinskog kršćanstva te posljedičnom ekspanzijom na susjedne zemlje s vremenom šire svoj utjecaj na novoosvojene teritorije.

Prvi dio rada povijesni je pregled, koji započinje opisom područja Karpatskog bazena prije dolaska Mađara te njihov dolazak i kasnije utemeljenje kraljevstva pod Stjepanom I. Svetim. Stjepan kao potomak Arpada, vojnog zapovjednika Mađara prilikom njihovog naseljavanja, na ugarsko prijestolje postavlja dinastiju Arpadovića, čija je vlast bila u najvećoj mjeri stabilna sljedećih 300 godina sve do smrti kralja Andrije III., čime dolazi do izumiranja muške linije Arpadovića i dolaska dinastije Anžuvina na tron. U radu se ukratko opisuje povijest dinastije, s naglaskom na teritorijalna širenja i društvene prilike u kraljevstvu.

Na početku drugog dijela rada navodi se crkvena organizacija, odnosno sustav nadbiskupija i njima podređenih biskupija unutar Ugarskog kraljevstva. Glavni dio rada opisuje najvažnije ugarske romaničke sakralne spomenike, njihovu povijest i različite faze izgradnje. Posebna je pozornost obraćena na kraljevske zadužbine, no proučeni su i navedeni i drugi spomenici koji su od posebnog značaja za arhitekturu ugarske romanike. Zbog čestih obnova i pregradnji obrađeni spomenici nisu svrstani kronološki po godini utemeljenja ili izgradnji, već tipski po njihovoj namjeni.¹ U posljednjem se poglavlju razmatraju pitanja utjecaja na ugarsku sakralnu arhitekturu. Na kraju rada ponuđeni slikovni prilozi ilustriraju primjere navedene u radu.

¹ Izuzetak je katedrala u Stolnom Biogradu, kojoj je zbog svojeg posebnog statusa i značaja posvećeno posebno poglavlje.

2. Kratak pregled historiografije

Unatoč činjenici da većina spomenika Ugarskog kraljevstva iz perioda romanike nije sačuvana, a dio njih poznat je samo iz arheoloških istraživanja i povijesnih zapisa, ipak je riječ o dobro istraženom etapu mađarske srednjovjekovne arhitekture. Između ostalih, ostavštinom romanike bavili su se krajem 19. i početkom 20. stoljeća Imre Henszlmann i Ernő Foerk, koji su vodili iskapanja na katedrali u Kaloči.² Uz Arnolda Ipolyi-Stummera i Flórisa Rómera, Henszlmanna se često naziva jednim od otaca mađarske povijesti umjetnosti, a u kontekstu ovoga rada važno je spomenuti njihov interes za srednjovjekovne spomenike na području Mađarske, iz čijih istraživanja u drugoj polovici 19. stoljeća potječu i prvi pokušaji sistematiziranih pregleda romaničke arhitekture Ugarske. Kao najznačajnija sinteza ugarske romanike ističe se djelo iz 1938. godine autora Tibora Gerevicha pod naslovom *Magyarország románkori emlékei*, u kojemu autor pokušava dokazati kulturnu i posljedično arhitektonsku homogenost Karpatskog bazena.

Dva bitna djela potječu iz osamdesetih godina prošloga stoljeća: pregled mađarske arhitekture i skulpture 11. i 12. stoljeća autorice Melinde Tóth (*Arte Medievale I.*, 1983., str. 81-89.), te poglavlje o srednjovjekovnoj mađarskoj umjetnosti Ernőa Marosija (u: N. Aradi (ur.), *A művészet története Magyarországon*, 1983., str. 7-55.). Djelo istog autora pod naslovom *A romanika Magyarországon* objavljeno je 2013. godine.³

Dok područje današnje Slovačke u kontekstu ugarske romanike ne privlači previše pozornosti, istraživanja koja se tiču područja današnje Transilvanije značajno su obimnija⁴; izdvajam djelo autora Géze Entza, *Erdély építészete a 11.-13. században* iz 1994. godine.

Dostupno je više općih pregleda povijesti mađarske arhitekture koji uključuju i razmatranja o romaničkom periodu, od kojih su za potrebe ovog diplomskog rada između ostalih korišteni *Magyar építészet I. - A rómaiaktól a román korig* (Endre Tóth i Gergely Buzás, 2001.), nešto kasnije djelo istih autora *Magyar építészet I. - A rómaiaktól Buda elfoglalásáig* (2016.) te *Magyar építészettörténet* (2013.) koje potpisuje Jenő Rados.

² Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 215.

³ Szakács, Béla Zsolt, "The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years", str. 15.

⁴ Isto.

Arhitektura u doba vladavine dinastije Arpadovića sintetizirana je u nekoliko djela, primjerice *Árpád-kori templomok* (Kaiser, Ottó, 2021.) te *Árpád-kori építészet a Dunántúlon* (Szakács, Béla Zsolt, 2021.).

Na engleskom je jeziku dostupno djelo *The art of Medieval Hungary* (2018.) u izdanju rimske Vielle, u kojemu mađarski stručnjaci sintetiziraju kroz niz članaka umjetnost i arhitekturu mađarskog srednjovjekovlja. Važno je spomenuti i *Paradisum plantavit: Bencés monostorok a középkori Magyarországon / Benedictine Monasteries in Medieval Hungary* (2001.), katalog izložbe izdan povodom 1000. godišnjice osnutka opatije u Pannonhalmi,⁵ kao revizija umjetničke baštine reda, te naposljetku *Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000 – 1541* (1994.) u izdanju Mađarske nacionalne galerije.

Velik je nedostatak svakako manjak djela na engleskom jeziku, uz nekoliko iznimaka, poput već navedenog Viellinog izdanja, i djela *The Architecture of Historic Hungary* (urednici Dora Wiebenson i József Sisa, 1998. godina), koja uključuje i poglavlje o srednjovjekovnoj arhitekturi Ugarskog kraljevstva autora Pála Lőveija te nešto ranije i mnogo sažetije djelo *Romanesque architecture in Hungary* iz 1975. godine, autora Dezsőja Dercsényija.

Naposljetku, vrijedi spomenuti autore poput Imrea Takácsa, Sándora Tótha te Bélu Zsolta Szakácsa; Szakácseve su studije u kojima razmatra različite povijesnoumjetničke probleme bile od velike pomoći u ovome radu.

⁵ Članci iz kataloga dostupni su na internetu na službenim stranicama opatije, na mađarskom izvorniku.

3. Povijesni pregled

3. 1. Područje Karpatskog bazena prije dolaska Mađara

Karpatski bazen, nazivan još i Panonskom nizinom, svojevrsno je geometrijsko središte Europe, omeđeno trima planinskim lancima, Karpatskim gorjem, Dinaridima i Alpama. Dunav ga presijeca na dva nejednaka dijela: dok je brežuljkasto područje desno od Dunava poznato kao Transdanubija, nizinsko područje istočno od njega naziva se Velikom mađarskom ravnicom⁶. Prije dolaska Mađara na tome su području obitavali različiti narodi; u prvome redu povijesni izvori spominju Ilire na jugu i Kelte na sjeveru Transdanubije, dok se kasnije od 7. stoljeća javljaju iranski konjanički narodi. Istočni dio bazena, koji će kasnije biti poznat kao Transilvanija, potpadao je pod teritorij Dačana. Tijekom zadnje faze širenja Rimskog Carstva, Rimljani postepeno osvajaju područja zapadno od Dunava koja naposljetku priključuju provinciji Panoniji, dok je nakon Trajanove pobjede nad Dačanima 106. godine utemeljena provincija Dacija, čime je zatečeno stanovništvo u stanovitoj mjeri romanizirano; to je područje postalo svojevrsnim istočnim zaleđem limesa. Krajem 4. stoljeća Goti, Alani i Huni napadaju Panoniju, koje u sljedećim desetljećima slijede različite ratničke grupe i rimski utjecaj u Panoniji slabi te u konačnici do 437. godine rimska vladavina prestaje u svim dijelovima Panonije i započinje period barbarske nadmoći nad Karpatskim bazenom.

Ratnička skupina naroda Avara 567. prelaze Karpate i nameću se kao novi vladari regije, utemeljivši višetničku državu koja, osim Avara, uključuje i germanske i slavenske narode⁷, sve dok njihovo daljnje napredovanje krajem 8. stoljeća ne zaustavljaju franačke vojne ofenzive. Oko 700. godine pojavljuju se takozvani kasni Avari, koje bizantski izvori opisuju kao skupinu plemenskog saveza Onogura, čiju kratku vladavinu privodi kraju Kazarski kaganat. Prema jednoj hipotezi, Mađari su etnički srodni Kazarima, dapače, prema nekim mišljenjima riječ je o istome narodu, o čemu će biti više riječi u sljedećem potpoglavlju.

⁶ U mađarskoj terminologiji područje Transdanubije naziva se *Dunántúl*, dok je Velika mađarska ravnica poznata kao *Alföld*.

⁷ Avarska je država svojevrsna preteča Ugarske, u geografskom smislu: prvi su puta u povijesti tri velike regije Karpatskog bazena (Transdanubija, Velika ravnica i Transilvanija) ujedinjene u jednu političku cjelinu. Kontler, László, *Povijest Mađarske – tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb: Srednja Europa, 2007., str. 40.

3. 2. Etnogeneza Mađara i dolazak u Karpatski bazen

Premda su rani Mađari poznavali runsko pismo (mađ. *rovásírás*), vjerojatno turkijskog porijekla, nisu ostavili pisane izvore, s izuzetkom nekolicine kratkih odlomaka. Stoga su od velike važnosti izvori onodobnih naroda koji su pisali o njima i pomoću kojih se može do određene mjere rekonstruirati njihov dolazak u današnju domovinu, kao i tadašnji način života. Prvi pisani izvori o Mađarima potječu iz sredine 9. stoljeća, no u različitim zapisima često pod drugačijim imenima: tako ih bizantski autori nazivaju Turcima, katkad i Panoncima i Skitima, dok ih zapadni autori često izjednačuju s Hunima i Avarima. Naziv plemenskog saveza Onogura u obliku *ongri* bilo je rano slavensko ime za Mađare, u latinskoj verziji *Hungar(us)*, koje se potom iz latinskog proširilo u druge europske jezike te se na tome temelji hipoteza da su Onoguri koji u 7. stoljeću dolaze u Karpatski bazen ugrofinskog podrijetla, a možda čak i sâmi Mađari ili njihovi preci.⁸ Ime kojim se nazivaju Mađari *moger/mager* pojavljuje se od 12. stoljeća, i ta je dualnost imena čest predmet lingvističkih rasprava. Prema nekim autorima, etnonim *Magyar* složenica je dviju riječi: korijena ugrofinske riječi *mańća* (u značenju čovjeka) i ugrofinskog sufiksa *-er* (također označava čovjeka).⁹

Tradicionalan pristup proučavanju povijesti Mađara prije njihovog dolaska u Karpatski bazen temelji se na lingvistici: mađarski je ugrofinski jezik, dio uralске jezične porodice, čije se izvorno područje smješta na istočnu stranu Urala, odakle su prema pretpostavci Mađari krenuli prema zapadu oko 3000. g. pr. n. e., pritom dolazeći u doticaj s turkijskim narodima stepe, o čemu svjedoči značajan broj turkijskih posuđenica u mađarskome leksiku.

Najznačajniji izvor rane mađarske povijesti svakako je *De administrando imperio*, djelo cara Konstantina Porfirogeneta iz polovice 10. stoljeća. Prema Konstantinu, Mađari su pred Pečenezima migrirali zapadnije, gdje dolaze pod vlast Kazarskog kaganata, od kojih se razilaze uoči ulaska u Karpatski bazen. Prelaskom Karpata i ulaskom u Karpatski bazen započinje razdoblje koje se u mađarskoj literaturi naziva *honfoglalás* (u doslovnom prijevodu 'zauzeće domovine'), koje se okvirno smješta između 895. i 902. godine, tijekom kojeg zauzimaju dio po dio Karpatskog bazena, protjerujući ili pak asimilirajući zatečeno stanovništvo. Mađari započinju pljačkaške pohode koji traju sve do 955. godine, kada ih u bitci

⁸ Tu je hipotezu prvi predstavio arheolog Gyula László. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, London; New York: I. B. Tauris, 2001., str. 6.

⁹ Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, New York: Cambridge University Press, 2013., str. 104.

kod Leškog polja blizu današnjeg Augsburga pobjeđuje Oton I. Veliki; taj je poraz označio svojevrsnu prekretnicu, primoravši Mađare da se od nomadskog načina života priklone sjedilačkom.

3. 3. Dinastija Arpadovića

Prema najranijim izvorima Mađari su bili organizirani u plemenske klanove te su imali dualnu vladavinu, odnosno podjelu vlasti između duhovnog (*kende/küнде*) i vojnog (*gyula*) vođe, karakterističnu za turkijske narode. Konstantin pak spominje glavnog vođu, koji je princ iz dinastije Arpadovića.¹⁰ Arpad je bilo ime gyule, vojnog zapovjednika koji je predvodio Mađare pri dolasku u Karpatski bazen te je po njegovom imenu nazvana dinastija potekla od njegovih potomaka (Sl. 03). Pisani izvori iz 9. i 10. stoljeća spominju raznolika imena za mađarske vladare (*gyula, vojvoda, archon, kundu*), kao i više istovremenih vladara, sve do Geze koji vlada krajem 10. stoljeća, za kojeg se smatra da je Arpadov praunuk: njegove su titule *senior magnus, dux* ili čak *rex*, iz kojih je očita njegova superiornost.¹¹ Geza uvodi centraliziranu vlast u državi, osigurava dominantan položaj svoje obitelji, premda ne bez pobuna, inicira uvođenje kršćanstva na svoje područje vladavine te preobraćenjem na kršćanstvo postaje prvi kršćanski vladar Ugarske.

3. 3. 1. Stjepan I. Sveti [*I. Szent István*]

Gezina vanjska politika dosegla je vrhunac vjenčanjem njegovog sina Stjepana i Gizele, sestre budućeg cara Henrika II. Nije poznata godina Stjepanovog rođenja niti krštenja, no budući da je sačuvano njegovo ranije, pogansko ime (*Vajk*), može se zaključiti kako je kršten u odrasloj dobi. Stjepan nasljeđuje vladavinu nakon Gezine smrti 997. godine, a njegova je vladavina potvrđena krunjenjem u Ostrogonu na Božić 1000. godine ili na Novu Godinu 1001. godine. Krunu kojom je okrunjen prema nekim je autorima poslao papa Silvestar II.,¹² no

¹⁰ Isto, str. 106.

¹¹ Isto, str. 132.

¹² Prema novijim saznanjima, krunu nije poslao papa Silvestar II., već je to izmišljena priča koja potječe od Hartvikove *vite* o Stjepanu, napisane oko 1100. godine; glavni Hartvikov izvor, Stjepanova *Legenda Maior*

mađarska kruna koja se danas čuva u Budimpešti nije Stjepanova kruna, suprotno ukorijenjenom vjerovanju.¹³

Stjepan nastavlja očevu misiju: njegov prvi zadatak je bilo obračunavanje s protivnicima i pretendentima na prijestolje te ujedinjenje mađarskog teritorija. Nakon što je porazio suparnika Koppányja, koji je na načelu seniorata zahtijevao pravo na prijestolje, 1003. godine zauzima Transilvaniju koja je u 10. stoljeću bila po svemu sudeći bila nezavisna, i njome nisu vladali Arpadovi potomci, već gyule, vjerojatno nasljednici gyula iz vremena prije dolaska u Karpatski bazen.¹⁴ Stjepan nastavlja učvršćivati kraljevstvo, dijeleći ga na administrativne okruge, odnosno županije (*comitatus*, mađ. *megye*, od slav. riječi međa), o čemu se prvi zapisi javljaju početkom 11. stoljeća. Županije nisu pokrivale jednaku veličinu teritorija, niti bile jednako udaljene jedna od druge, a njima je upravljao kraljevski predstavnik župan (lat. *comes*, mađ. *ispán*, od slav. riječi župan), koji nije nužno bio na čelu samo jedne županije, već se njegova vlast mogla istovremeno rasprostirati i na više njih. Za svoje kraljevsko sjedište Stjepan određuje Stolni Biograd (*Székesfehérvár*), koji od vremena Kolomana postaje krunidbeni grad kasnijih ugarskih kraljeva.

3. 3. 2. Utemljenje kršćanske monarhije

Rimska vladavina u Panoniji doprinijela je širenju kršćanstva na tome području, no nije poznato u kolikoj je mjeri ranokršćanska zajednica održana nakon upada barbarskih plemena i sloma Carstva. U 9. stoljeću kršćanstvo reintroducirano posredstvom franačkih osvajanja, no u vrijeme dolaska Mađara, kršćanska civilizacija se vjerojatno nije širila dalje od Elbe na sjeveru i Dunava na jugu¹⁵. Formiranje mađarske države i kristijanizacija stanovništva usko su povezane: kako bi ustanovili stabilnu državu koja se može održati u nemirnim vremenima i istovremeno bili prihvaćeni u zajednicu kršćanskih naroda te izgradili dobre odnose s najmoćnijim državama toga doba – Bizantskim i Svetim Rimskim Carstvom, nužno je bilo da

sponimje samo papin blagoslov prije krunidbe. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 150.

¹³ Riječ je o kruni sastavljenoj od dva dijela: donji je dio bizantskog porijekla i sudeći prema grčkim natpisima bila je poklon cara Mihaela VII. Duke Gezi I.; gornji pak dio sadrži zapis na latinskom. Premda se smatra da su dva dijela spojena tijekom druge polovice 12.st., prvi pouzdani zapis o kruni dolazi iz 1304. godine. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 28.

¹⁴ Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 24.

¹⁵ Isto, str. 25.

Mađari prihvate kršćanstvo. Tu je činjenicu uvidio Geza te se preobratio na kršćanstvo, što je bio politički motiviran čin, budući da je sudeći prema zabilježenim izvorima ostao vjeran mađarskim poganskim vjerovanjima. Vjerojatno na Gezinu molbu, Oton I. Veliki ustoličio je benediktinskog redovnika Brunu/Brunwalda iz Sankt-Gallena za biskupa i poslao ga u Ugarsku.¹⁶ Religija je tako poslužila kao sredstvo za jačanje centralizirane vladarske moći. Geza je otvorio zemlju kršćanskim misionarima a također mu se prema nekim mišljenjima pripisuje osnutak prve biskupije u Veszprému i prve benediktinske opatije u Pannonhalmi. Njegov sin Stjepan nastavlja stvarati temelje kršćanske monarhije uspostavljanjem crkvene organizacije: tradicionalna predaja pripisuje mu utemeljenje prvih deset biskupija (Sl. 04, 05.).

Važan preduvjet za konsolidaciju kršćanske monarhije bilo je zatiranje mađarskih poganskih vjerovanja,¹⁷ što je potrajalo gotovo čitavo stoljeće, a najveća poganska pobuna izbila je netom nakon Stjepanove smrti. Stjepan je također promicao kristijanizaciju stanovništva pomoću strogih zakona, koji nalažu niz pravila, kao i kazne predviđene za prekršitelje istih.¹⁸

3. 3. 3. Stjepanovi nasljednici

Stjepanov sin i nasljednik Emerik [*Imre*] 1031. godine pogiba u lovu. Kao potencijalni nasljednik isticao se Vazul, sin Gezinog brata no Stjepan ga nije smatrao prikladnim za kralja i umjesto njega krunu je namijenio svojem nećaku Petru Orseolu [*mađ. Velencei/Orseolo Péter*] (1038.-41., 1044.-6.), sinu mletačkog dužda - Vazul je oslijepljen a njegovi sinovi pobjegli u Poljsku. Stjepan umire 15.8.1038. godine i zajedno sa sinom biva pokopan u crkvi u Stolnom Biogradu, čiji je utemeljitelj, nakon čega Petar preuzima krunu. Mađarsko plemstvo nije bilo voljno prihvatiti vladara stranoga porijekla te ga 1041. protjeruju iz zemlje i na prijestolje

¹⁶ Raniji ugarski vladari bili su više naklonjeni Bizantu i grčkoj varijanti kršćanstva; zabilježen je posjet dvojice mađarskih vođa Konstantinopolu sredinom 10. stoljeća tijekom kojega su pokršteni. Sfera bizantskog utjecaja u Karpatskom bazenu može se do određene mjere pretpostaviti na temelju lokacija na kojima su pronađeni bizantski dvostruki križevi; simbol dvostrukog križa pojavljuje se na mađarskom grbu od vremena kralja Bele III. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 317.

¹⁷ Mađarska poganska vjerovanja, usko vezana uz šamanizam, vjerojatno su bila vrlo stara, budući da se njihove najbliže paralele mogu pronaći u religijskim konceptima sibirskih naroda. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 47.

¹⁸ Pravila su uključivala post petkom i obavezan dolazak na nedjeljnu misu, dok je najčešća kazna za blage prekršitelje zakona bila šišanje kose. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 339.

postavljaju Stjepanovog rođaka Samuela Abu [mađ. *Aba Sámuel*] (1041.-4.), člana poznate ugarske velikaške obitelji, no tri godine poslije Petar uz pomoć cara Henrika III. ponovno zauzima tron. Nezadovoljni plemići koji žele kralja iz dinastije Arpadovića nude krunu mlađem Vazulovom sinu Andriji [mađ. *I. András/Endre*] (stariji Levente bio je naklonjen poganskim vjerovanjima), koji se vraća u Ugarsku, obračunava s Petrom i postaje kraljem (1046.-60.), nakon čega guši pogansku pobunu koje se u međuvremenu raspirila i ponovno uspostavlja kršćansko kraljevstvo. Za svojega je nasljednika odredio sina Salamona, no dolazi u sukob s vlastitim bratom Belom, koji je imao titulu hercega te u borbi koja je slijedila Andrija biva smrtno ranjen; pokopan je u benediktinskoj opatiji koju je osnovao u Tihanyju. Bela I. [mađ. *I. (Bajnok) Béla*] (1060. -3.) postaje kralj i kada umire nesretnim slučajem, Andrijin sin Salamon (1064.-74.) preuzima prijestolje, dok najstarijem Belinom sinu Gezi daje herceški posjed. Uskoro dolazi do sukoba iz kojih Geza I. (1074.-7) izlazi kao pobjednik i zasjeda na tron, dok Salamon bježi iz zemlje. Geza I. daje svom bratu Ladislavu titulu hercega i traži novu krunu od pape, budući da je izvornu sa sobom uzeo Salamon, no ne prihvaća papine zahtjeve i naposljetku dobiva krunu koju mu šalje bizantski car Mihael VII. Geza umire 1077. godine i budući da nije imao punoljetnih sinova, njegov brat Ladislav dolazi na prijestolje.

3. 3. 4. Ladislav I. Sveti [I. *László / Szent László*]

Uz Svetog Stjepana, Ladislav I. (1077.-95.) zasigurno je jedan od omiljenih osoba u mađarskoj povijesti, oslikan u kolektivnoj memoriji kao idealan mađarski vitez i u kasnijem srednjovjekovlju najpopularniji mađarski svetac.¹⁹

Nakon dolaska na prijestolje, Ladislav dopušta Salamonu povratak u zemlju, koji pokušava preuzeti prijestolje nakon čega je zatočen u Višegradu.²⁰ Ladislav se trudio konsolidirati socijalni i politički sistem koji je uveo Stjepan i 1083. godine osigurao je

¹⁹ Legenda prema kojoj Ladislav u duelu pojeđuje Kumana koji je oteo mađarsku djevojku čest je prikaz na kasnijim freskama, koji se može pronaći i u crkvama na periferiji kraljevstva. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 32.

²⁰ Salamon uspijeva pobjeći i umire 1087. godine negdje na Balkanu u borbi protiv Bizanta; kasnije je postao herojem mnogih legendi te je navodno pokopan u Puli. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 33.

kanonizaciju Stjepana, njegovog sina Emerika i mučeničkog biskupa Gellérta²¹, kako bi naglasio sveto podrijetlo dinastije i kršćanskog kraljevstva, dok je do kanonizacije sâmog Ladislava 1192. godine došlo zalaganjem Bele II.

Najvažnije Ladislavovo postignuće bilo je širenje mađarske vlasti na Hrvatsku: nakon smrti kralja Stjepana II., iskoristivši neriješeno pitanje nasljednika, Ladislav traži pravo na prijestolje, kao brat udovice kralja Dmitra Zvonimira. Godine 1091. bez značajnijeg otpora pripaja Hrvatsku, koju zajedno s titulom predaje na upravljanje nećaku Álmosu, sinu Geze I., čime počinje povijesna povezanost hrvatskih i ugarskih zemalja koja je trajala gotovo 1000 godina, sve do kraja Prvog svjetskog rata.

3. 3. 5. Koloman [*(Könyves) Kálmán*]

Ladislav nije imao muškog potomka i prijestolje je namijenio Álmosu, no nakon Ladislavove smrti 1095. godine Koloman, stariji Álmošev brat ga nasljeđuje. Koloman (1095. - 1116.) se dugo vremena borio za prijestolje s bratom Álmošem, kojeg naposljetku zajedno sa sinom Belom daje oslijepiti.

Ugarska se nalazila na putu križara koji su putovali prema istoku²², i pri početku Kolomanove vlasti križari dolaze u Ugarsku u nekoliko valova 1096. godine. Na svome putu pljačkaju i grabe ratni plijen, te Koloman određenim trupama brani ulazak u kraljevstvo, a kada je redovna vojska pod zapovjedništvom Gotfrida Bujonskog stigla u rujnu 1096. godine, kralj sklapa sporazum s njim: dok su križari prelazili kraljevstvo, Koloman je zadržao Gotfriedovog brata kao taoca, dok je kraljeva vojska pratila križare od ulaska u kraljevstvo na zapadnoj granici do izlaska na istočnoj.

Koloman nastavlja ekspanzionističku politiku svoga prethodnika prema jugu: 1102. daje se okruniti u Biogradu, no premda su mađarski su kraljevi također vladali i kao hrvatski, Hrvatska nije inkorporirana u sastav Ugarske, već je zadržala svoj status kao odvojeno kraljevstvo i neovisna administrativna jedinica, kojom nisu vladali župani nego banovi; njezin

²¹ Mletački redovnik Gerard, mađ. Gellért dolaskom u Ugarsku postaje biskup csanádske biskupije i tutor princa Emerika; pogubljen je kod brda u Budimpešti koje je kasnije nazvano po njemu.

²² Hodočasnički put u Jeruzalem koji je vodio kroz Ugarsku otvorio je kralj Stjepan 1018. godine. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 233.

zaseban status izražen je u tituli *rex Croatiae*. Koloman je također proširio ugarsku vlast i na Dalmaciju: 1105. godine ulazi u Zadar koji se nakon kratke opsade predao a tijekom sljedeće dvije godine i drugi su dalmatinski gradovi prihvatili njegovu vlast. Bizantski car kao dotadašnji nominalni gospodar dalmatinskih gradova prihvatio je mađarsko zauzeće zbog ženidbe Piroške²³, Ladislavove kćerke i svoga sina, budućeg cara Ivana II. Komnena. Ugarska vladavina u Dalmaciji nije nametala mađarske upravitelje, ostavljajući lokalnu autonomiju; Koloman je zauzvrat tražio danak i priznanje svoje vladavine.

3. 3. 6. Kolomanovi nasljednici

Nakon Kolomanove smrti na prijestolje dolazi njegov sin, Stjepan II. [mađ. *II. István*] (1116-31). Stjepan je izgubio Dalmaciju, ponovno ju preoteo Mlečanima i opet izgubio, što je jedan u nizu njegovih neuspješnih osvajačkih pohoda. Budući da je umro bez nasljednika, nasljeđuje ga oslijepljeni Álmošev sin, Bela II. Slijepi [mađ. *II. (Vak) Béla*] (1131.-1141.). Bela II. se obračunao s odgovornima za svoje nevolje i borio za krunu s Borisom, nezakonitim sinom Kolomanove supruge, kojeg naposljetku pobjeđuje. Godine 1136. Bela osvaja dio Dalmacije od Venecije, i sljedeće godine s vojskom prodire u Bosnu, nakon čega jednom od svojih sinova daje naslov herceg Bosne i sebi dodaje titulu kralj Rame.

Bela II. umire 1141. godine i nasljeđuje ga najstariji sin Geza II. (1141-1162) koji vodi agresivnu vanjsku politiku i ratuje s Bizantom. Na tronu ga nasljeđuje najstariji sin Stjepan III. [mađ. *III. István*] (1162., 1163.-1172.), no vrlo brzo Stjepana njegovi stričevi uz bizantsku pomoć istjeruju iz zemlje te kruna prelazi u krune Gezinoj braći, prvo Ladislavu II. (1162.-1163.) potom nakon njegove preuranjene smrti Stjepanu IV. (1163.-1165.)²⁴. Stjepan III. vraća se u Ugarsku i 1163. godine pobjeđuje Stjepana IV. te preuzima prijestolje; njegovu kraljevsku titulu priznaje bizantski car Emanuel Komnen u zamjenu za njegova mlađeg brata Belu kojeg odvodi u Konstantinopol, gdje je prekršten u Aleksija i zadržan istovremeno kao talac i mogući nasljednik, budući da je bio zaručen za carevu kćer. Tim se činom otvarala mogućnost da nakon Stjepanove smrti Ugarska bude ujedinjena s Bizantom pod Belom. Belin položaj na bizantskom

²³ Piroška dolaskom u Bizant dobiva ime Irena i kasnije postaje bizantskom sveticom.

²⁴ Obojicu vladara, kao i Stjepana IV. te Belu IV., odbio je okruniti ostrogonki nadbiskup Luka, mađ. Lukács, te ih je stoga okrunio kaločki nadbiskup. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 383.

dvoru mijenja se rođenjem Emanuelovog sina 1169. godine, kada mu Emanuel oduzima povlastice i ženi ga za svoju nećaku Agnes (Anna na grčkom) Chatillon od Antiohije. Bela III. [mađ. *III. (Nagy) Béla*] (1172.-1196.) postaje ugarskim kraljem i njegovo je doba vrhunac moći dinastije Arpadovića; on guši svaki unutarnji otpor u kraljevstvu, konsolidira svoju vladavinu, vraća Dalmaciju od Bizanta i uspostavlja važne dinastičke veze. Bela III. umire 1196. godine i njegova je smrt označila kraj jedne epohe: politički i društveni sistem koji je utemeljio Stjepan počinje pokazivati znakove raspada.

Kralj Emerik (1196.-1204), nasljeđuje Belu III. i njegovu je vladavinu obilježila opsada Zadra 1204. godine od strane križara tijekom Četvrtog križarskog rata, na poticaj mletačkog dužda Enrica Dandola. Emerik za svoga nasljednika odabire svog malodobnog sina Ladislava III. (1204.-1205.), nakon čije smrti na prijestolje stupa Emerikov brat Andrija II. [mađ. *II. (Jeruzsálemi) András/Endre*] (1205.-1235.). Supruga Andrije II., kraljica Gertruda, ubijena je od strane nezadovoljnih ugarskih plemića jer je pogodovala svojim njemačkim sunarodnjacima, te su plemići posljedično prisilili kralja na izdavanje Zlatne bule 1222. godine, koja se sastojala od 30 članaka kojima su se potvrđivala prava i privilegije plemstva, kao i njihovo pravo na otpor u slučaju da kralj krši spomenute odredbe. Andrija II. ostao je upamćen i po dijeljenju značajnog dijela kraljevskih posjeda plemićima, katkad i čitavih županija, čime je istovremeno oslabio kraljevski autoritet i pogodovao rastu moći plemića.

3. 3. 7. Bela IV. i invazija Mongola

Bela IV. (1235.-1270.) pokušao je zaustaviti raspad sustava kojeg je započeo njegov otac, no time odbija od sebe ugarske plemiće. Za njegove vladavine dolazi do mongolske invazije na zemlju, koji 1240. godine pod Batu-kanom osvajaju Kijev i protjeruju Kumane, koji pred njima bježe u Ugarsku. Bela IV. Kumanima dopušta naseljavanje na Velikoj ravnici, gledajući ih kao potencijalne saveznike, no ugarski se narod buni protiv njih, čime kralj još više potpada u nemilost velikaša. Mongoli stižu u Ugarsku u proljeće 1241., a unutarnji sukobi zasigurno su pridonijeli ugarskom porazu kod mjesta Muhi na sjeveroistoku zemlje 11. travnja 1241. godine. U bitci život je izgubio velik broj plemića, oba nadbiskupa i Belin brat Koloman, dok kralj bježi sve do Trogira. U ožujku sljedeće godine mongolska se vojska povlači iz Ugarske, zbog vijesti o smrti velikog kana.

Mongolska je invazija imala goleme posljedice po Ugarsko kraljevstvo: procjene govore o gubitku 15%-20%, a po nekim autorima čak i 50% stanovništva, za čiju smrt nisu izravno odgovorni samo Mongoli, već i glad i epidemije koje su harale nakon invazije. Područje Transdanubije ostalo je relativno pošteđeno, no razmjeri štete u Velikoj ravnici bili su ogromni²⁵. Nakon pada Kijeve, trgovačka veza s Istokom je u većoj mjeri prekinuta te je posljedično istok Ugarske izgubio na svojoj važnosti, i s ekonomskog i političkog stajališta.²⁶

3. 3. 8. Posljednji Arpadovići i dolazak Anžuvina na vlast

Bela IV. posljednje je godine svoje vladavine ratovao sa sinom Stjepanom, koji postaje kraljem nakon očeve smrti i stupa na prijestolje kao Stjepan V. (1270.-1272.). Netom prije toga, 1269. godine sklapa savezništvo s Karlom Anžuvincem, koji je zauzeo napuljsko prijestolje, te ženi svoga sina Ladislava za Karlovu unuku, dok kćer udaje za nasljednika napuljskog prijestolja, budućeg Karla II.; taj je brak kasnije poslužio kao temelj anžuvinskih pretenzija na ugarsku krunu. Stjepan umire 1272. godine, i pokopan je pored svoje sestre Margarete, buduće svete, u dominikanskom samostanu na Margaretinom otoku kod Budima.

Stjepanovom smrću započinje nestabilan period u Ugarskoj a kraljevska kruna prelazi na njegovog sina Ladislava IV. [mađ. *IV. (Kun) László*] (1272.-1290.), zbog čije maloljetnosti kao regentica vlada njegova majka, kraljica Elizabeta koja je kumanskog podrijetla. U njegovo doba dolazi do građanskog rata u zemlji zbog sukoba između plemićkih rodova, koje su predvodili rodovi Csák i Kőszegi. Ladislav IV. okrenuo se pak Kumanima, majčnim rođacima, zbog čega je naposljetku ekskomuniciran, a 1290. godine sâmi Kumani ga ubijaju. Krunu preuzima Andrija III. [mađ. *III. (Velencei) András/Endre*] (1290.-1301.), unuk Andrije II., odgojen u Veneciji. Andrija tijekom svoje vladavine pokušava stabilizirati prilike u zemlji i postići sporazume među plemićkim rodovima, no ne uspijeva prevladati separatizam pojedinih pokrajinskih moćnika.

Andrijinom smrću 14. siječnja 1301. godine završava epoha dinastije Arpadovića. Na ugarsko prijestolje na poziv hrvatskih velikaša dolazi napuljski Karlo Robert Anžuvina, koji

²⁵ Od 40 samostana koji su nestali tijekom invazije Mongola, čak se 35 njih nalazilo u Velikoj ravnici, a ostalih 5 nedaleko nje. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 102.

²⁶ Isto, str. 101.-102.

uz potporu pape Bonifacija III. s vojskom ulazi u Ostrogon i prima krunu od nadbiskupa Grgura²⁷. Premda su otpori njegovom ustoličenju na prijestolje trajali gotovo čitavo desetljeće, Karlo Robert u konačnici je porazio svoje protivnike i njegovom vladavinom započinje novi period u povijesti ugarskog kraljevstva.

²⁷ Karlovi neprijatelji držali su da je krunidba bila izvedena nepropisno, budući da nije okrunjen Svetom krunom i jer je krunidba obavljena u Ostrogonu a ne u Stolnom Biogradu, kako nalaže tradicija. Kontler, László, *Povijest Mađarske – tisuću godina u Srednjoj Europi*, str. 95.

4. Crkvena organizacija Ugarskog kraljevstva

Prvi je ugarski kralj Stjepan osim za teritorijalnu organizaciju države zaslužan i za onu crkvenu. Predaja mu pripisuje osnutak prvih deset biskupija u Ugarskoj²⁸, iako se utemeljenje biskupije u Veszprému prema pojedinim autorima veže uz njegovog oca Gezu. Nadalje, Stjepan je biskupije osnivaio postupno tijekom svoje vladavine, a vjerojatno nije zaslužan za osnutak svih deset biskupija. U prvim se godinama 11. stoljeća u pisanim izvorima spominju biskupije u Győru i već spomenutom Veszprému, kao i nadbiskupija u Ostrogonu, čije se utemeljenje smješta u 1000. ili 1001. godinu: to što se nalaze zapadno od Dunava ukazuje da je na tome području kraljevska vladavina bila stabilna od samih početaka kraljevstva. Stjepan osniva nove biskupije na teritorijima koje osvaja i posljedično pripaja kraljevstvu; tako nastaju biskupije u Transilvaniji (Alba Iulia), Pečuhu, Kaloči, Egeru i Csanádu (Cenad u današnjoj Rumunjskoj)²⁹. Status kaločke biskupije (od 13. stoljeća Kaločko-bačka [mađ. *Bács-Kalocsa*]) predmet je mnogih rasprava: prema pojedinim autorima bila je utemeljena kao nadbiskupija, dok je prema drugima prvo bila biskupija pa potom promaknuta u rang nadbiskupije, no zasigurno je potvrđeno da je sredinom 11. stoljeća imala status nadbiskupije.³⁰ Vrijedi spomenuti da odabir biskupskih sjedišta, za razliku od pojedinih zemalja zapadne Europe, nije bio rezultat spontane kristijanizacije, već politički čin, budući da su se preferirali važni ugarski politički centri pred ranijim ranokršćanskim (Aquincum, Scarbantia, Savaria) ili karolinškim (Mosaburg [Zalavár], Pozsony) značajnim središtima³¹.

Konsolidacijom vladavine i ekspanzijom teritorija Stjepanovi su nasljednici osnivali nove biskupije i reorganizirali već postojeće, kao što su mijenjali i povezanost nadbiskupija i njima podređenih sufraganskih dijeceza: Vác (prema nekima utemeljena od Stjepana, no vjerojatnije između 1038. i 1075. godine), oko sredine 11. stoljeća Bihar (današnja Biharea, Rumunjska; njeno sjedište preselio je Ladislav I. nakon 1091. u Várad, danas rumunjska Oradea), Zagreb (utemeljio Ladislav I. oko 1090.) te oko 1100. godine Nyitra (današnja Nitra u Slovačkoj; osniva Koloman). Do polovice 11. stoljeća sustav koji se sastojao od biskupija i

²⁸ Taj se podatak prvi put javlja u Stjepanovoj *Legendi Maior*, sastavljenoj oko 1080. godine, netom prije Stjepanove kanonizacije. Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 207.

²⁹ Berend, Nora; Urbančzyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 155.

³⁰ Isto.

³¹ Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 207.

dviju nadbiskupija (Ostrogon i Kaloča³²) bio je dovršen, i do te mjere stabilan da na tome teritoriju sve do 18. stoljeća nisu osnivane nove katoličke biskupije³³. Do kraja 12. stoljeća sve su biskupije bile sufraganske jednoj od dviju nadbiskupija, no to nije bio slučaj od početka: Nyitra je bila samostalna biskupija gotovo stoljeće prije negoli je postala sufraganska Ostrogonu. Ostrogonu su također bile podređene biskupije u Egeru, Pečuhu, Veszprému, Győru i Vácu, dok su biskupije Transilvanije, Csanáda, Várada i Zagreba bile sufragani Kaloči³⁴, a hrvatski su biskupi inicijalno bili pod kontrolom Splita a potom Zadra od 1154. godine³⁵.

Paralelno sa širenjem kraljevstva stvarane su i misionarske biskupije: bosanska od kasnog 12. stoljeća, srijemska od 1229. godine te nándorfehérvárska (današnji Beograd) u kasnom 13. stoljeću. Sve navedene biskupije bile su sufragani Kaloče, kao i kratkotrajna kumanska biskupija³⁶, nastala oko 1227. godine, koja nedugo nakon osnivanja nestaje pod mongolskom invazijom 1241. godine.

Crkvena organizacija kraljevstva razvijena je usporedno s onom administrativnom, odnosno s ustrojem županijama; vjerojatno je inicijalno teritorijalna organizacija biskupija odgovarala onima županija, međutim, manji broj biskupija nije bio vezan uz sekularnu raspodjelu (primjerice Pečuh, Eger, Vác, Kaloča). Također, prve biskupije nisu bile integrirane u srednjovjekovne gradove, već su se nalazile odvojene na njihovim perifernim dijelovima i tvorile zasebno središte koje je bilo okruženo zidinama, kao svojevrsan dvorac unutar grada³⁷. Nadalje, prvi su biskupi i nadbiskupi, kao i velik broj crkvenih osoba općenito, mahom bili stranci iz drugih zemalja koje su imale razvijeniju kršćansku crkvenu organizaciju³⁸; tako je između ostalih zabilježen Stjepan [*István*], prvi biskup veszprémske biskupije, koji je kao benediktinski redovnik došao u Ugarsku iz Bavarske u pratnji kraljice Gizele.³⁹

³² Na pitanje supostojanja dvaju istovremenih nadbiskupija u ranom kršćanskom kraljevstvu jedna od predloženih hipoteza (iako malo vjerojatna) predlaže da je kaločka nadbiskupija bila zapravo grčka, a ne latinska. Vidi članak: Koszta, László, „Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical System in Hungary?”

³³ Szakács, Béla Zsolt, „Town and Cathedral in Medieval Hungary”, str. 208.

³⁴ Zagreb je isprva bio podložen ostrogonskoj nadbiskupiji; od 1180. sufragan je nadbiskupiji u Kaloči.

³⁵ Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 334.

³⁶ Isto, str. 335.

³⁷ Szakács, Béla Zsolt, „Town and Cathedral in Medieval Hungary”, str. 210.

³⁸ Iz izvora su poznati franački (ili lombardski) biskup Bonipert od Pečuha, Hilduin iz Chartresa ili Reimsa, Liedvin/Leodvin iz Lotaringije, Gerard iz Venecije, pečuški biskup Bertalan iz Burgundije, prvo vesprimski biskup pa ostrogonski nadbiskup Robert iz Liègea. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 380-381.

³⁹ Prema dostupnim podacima po svoj je prilici prvi biskup rođen u Ugarskoj bio stanoviti Maurus, na čelu pečuške biskupije. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 42.

U slikovnom prilogu 01 ponuđena je mapa na kojoj su ubikacije katedrala prema njihovim kraljevskim utemeljiteljima, dok su na prilogu 02 prikazane opatijske crkve, također prema utemeljiteljima.

5. Krunidbene crkve

5. 1. Krunidbena bazilika u Stolnom Biogradu [mađ. *Székesfehérvár*]

Već je Geza kao svoje drugo sjedište odabrao Stolni Biograd, grad u istočnoj Ugarskoj na pola puta između Dunava i Balatona. Prvi je put spomenut 1009. godine kao *Alba Civitas* (Bijeli grad)⁴⁰, kada Geza daje podići crkvu posvećenu sv. Petru, u kojoj je i pokopan.⁴¹ Njegov sin Stjepan iza te crkve i blizu svoje utvrde podiže novu, koja će postati njegovim najvažnijim utemeljenjem. U vrijeme kada je dovršena, bila je najveća crkva u Ugarskom kraljevstvu, a do 19. stoljeća od nje su ostali sačuvani samo temelji i dijelovi polukružne središnje apside. Gradnja započinje 1018. godine, no u vrijeme Stjepanove smrti (1038.) crkva još nije bila u potpunosti dovršena, ali je 1039. godine posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Iako je grad bio važan politički centar, nije imao svoju vlastitu biskupiju. Poput kraljevskih crkava zapadne Europe, bazilika je bila najvažnija središnja crkva kraljevstva i kao takva nije bila pod kontrolom dijeceze.⁴² Imala je više funkcija, uključuju krunidbenu i funerarnu; u njoj je okrunjen i pokopan velik broj ugarskih vladara. U njoj su se čuvale i kraljevske insignije, uključujući i mađarsku Svetu krunu.⁴³

U drugoj polovici 12. stoljeća, vjerojatno za vrijeme kralja Bele III. crkva je obnovljena. Riječ je o trobrodnoj bazilici velikih dimenzija: bila je gotovo 70 metara dugačka i 37 metara široka.⁴⁴ Prostrani je glavni brod završavao velikom polukružnom apsidom i bio sa sedam parova stupova odijeljen od bočnih, koji su vodili pravokutnim aneksima, koje pojedini autori smatraju ostacima tornjeva (Sl. 06.). Zapadni dio crkve bio je složen, s nartekсом, koji je dodatak iz kasnijeg 11. stoljeća, dok se za par zapadnih tornjeva smatra da potječu iz doba utemeljenja.⁴⁵ Nova je crkva bila prednjim dvorištem nalik atriju povezana sa crkvom sv. Petra, Gezinim utemeljenjem. Szakács spominje paralele s katedralom u Strasbourgu iz istog doba, koja također ima par zapadnih tornjeva, pravokutne anekse i polukružnu apsidu, no smatra relevantnijom ranokršćansku talijansku tradiciju: crkve u Ravenni (poput crkve San Giovanni

⁴⁰ Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet 1. – A rómaiaktól Buda elfoglalásáig*, Budapest: Kossuth Kiadó, 2016., str. 57.

⁴¹ Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet 1. – A rómaiaktól a román korig*, Budapest: Kossuth Kiadó, 2001., str. 64.

⁴² Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), Cambridge -Massachusetts: MIT Press, 1998., str. 13.

⁴³ Do početka 15. stoljeća, kada je kruna premještena u Višegrad. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 43.

⁴⁴ Marosi, Ernő, *A romanika Magyarországon*, Budapest: Korvina Kiadó, 2013., str. 67.

⁴⁵ *Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century* | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu, str. 217.

Evangelista) i Rimu (Santi Nereo e Achilleo) vjerojatno su bile poznate onodobnim Mađarima, budući da je Stjepan utemeljio hodočasničke kuće u tim gradovima.⁴⁶ Lóvei navodi hipotezu prema kojoj su aneksi imali gornji kat, možda za pohranu kraljevske riznice ili relikvija, i povlači paralele s crkvom San Apollinare in Classe u Ravenni.⁴⁷ Kao još jedna paralela, većina dekoracije u interijeru sastoji se od mozaika sa zlatnom pozadinom.

Stjepan I. kanoniziran je 1083. godine i pokopan u bazilici, gdje je već bio pokopan njegov sin Emerik, a slijedili su ih i mnogi drugi ugarski kraljevi. Od iste je godine crkva funkcionirala kao krunidbena bazilika, sve do osmanskih osvajanja u 16. stoljeću. Stjepanov sarkofag pronađen je u središtu glavnog broda, i izvorno je rimski sarkofag, vjerojatno za Stjepanovu kanonizaciju i ukop prerađen s kršćanskom ornamentikom, premda ga pojedini autori smještaju u ranije razdoblje, četrdesetih godina 11. stoljeća. Slijedeći raniju dataciju, sarkofag je možda izvorno bio namijenjen Stjepanovom sinu, princu Emeriku, ili pak njegovom ocu Gezi.⁴⁸ Reljef na prednjoj kraćoj strani prikazuje figuru djeteta, reprezentaciju duše koju anđeo odvodi u Raj (*elevatio animae*). S lijeve bočne strane sarkofaga na oba su kraja vertikalni vegetabilni motivi, gotovo nalik na ljudski lik, što navodi na zaključak da su možda izvorno i predstavljali ljudske figure koje su potom naknadno preklesane. U središtu se nalazi putto između dva korintska stupa pored kojih su rozete, obrubljene pleternim trakama. S desne bočne nalazi se sličan prikaz, no bez vegetabilnih dekoracija, na čijem se mjestu nalaze dodatne dvije rozete; također, ovi su stupovi kanelirani, za razliku od lijeve stranice. Dercsényi stil uspoređuje s bizantinskim spomenicima na jadranskoj obali iz prve polovice 11. stoljeća⁴⁹, kao i sa stilom radionice zadužene za dekoraciju benediktinskog samostana u Zalaváru.⁵⁰

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Lóvei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 13.

⁴⁸ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, Budapest: Kossuth Kiadó, 1975., str. 192.

⁴⁹ Dercsényi spominje Veneciju kao moguću provenijenciju stila, što dovodi u vezu s jednim od Stjepanovih nasljednika, Petrom Orseolom mletačkog porijekla, za čije je vladavine možda i dovršen sarkofag. Isto, str. 12.

⁵⁰ Isto.

5. 2. Kapela u samostanu sv. Marije u Zadru

Ženska benediktinska opatija sv. Marije prvi se puta spominje u Zadarskom kartularu iz 1066. godine, u kojemu Čika, pripadnica najznačajnije zadarske plemićke obitelji Madijevaca⁵¹, navodi kako je te godine nakon suprugove smrti utemeljila samostan uz već postojeću crkvu sv. Marije i postala njegovom prvom opaticom. Čikina kćer Većenega (u pojedinim pisanim izvorima Vekenega) slijedi majčine stope i ulazi u samostan 1072. godine. Opatija je od svojeg osnutka imala važnu ulogu, što potvrđuje činjenica da joj kralj Petar Krešimir IV. iste godine daruje posjed današnjega Bibinja i kraljevske povlastice, koje kasnije potvrđuje kralj Zvonimir 1087. godine te naposljetku Koloman 1102. godine, nakon što biva okrunjen za kralja Hrvatske. Koloman tri godine kasnije svoju vlast širi južnije na područje Dalmacije, osvajajući najvažnije gradove toga područja, među kojima je Zadar kao političko središte Dalmacije najvažniji. Nakon višegodišnjeg otpora, nizom pregovora i zalaganjem trogirskog biskupa Ivana Zadar u konačnici priznaje Kolomanovu vlast. Nedugo nakon krunidbe za kralja Dalmacije, Koloman daje novčana sredstva za gradnju zvonika i kapitularne dvorane sv. Marije, u čemu je važnu ulogu vjerojatno imala Većenega.

Kolomanova je donacija zabilježena na više mjesta unutar opatijskog kompleksa (Sl. 07.): na vanjskim ploham zvonika, između prizemnog dijela i prvog kata, nalazi se uklesani natpis koji se proteže na sve četiri strane zvonika i uz kraljevo ime spominje i 1105. godinu⁵², kada se datira početak gradnje. Osim na zvoniku, u kapitularnoj dvorani na Većeneginoj grobnici nalazi se i natpis iz 1111. godine, iz kojega slijedi da je Većenega nastavila Kolomanovo djelo te završila zvonik i dala podići kapitularnu dvoranu, što završetak izgradnje ovoga sklopa smješta u istu, 1111. godinu; pomoću navedenih natpisa moguće je pouzdano datirati trajanje radova. Ime kralja Kolomana zabilježeno je i na četiri kubična kapitela u prostoriji na prvome katu zvonika: na svaki su kapitel na plohi okrenutoj prema središtu prostorije uklesana tri slova, koja povezana daju njegovo ime (R[ex]CO-LLO-MAN-NVS).

⁵¹ Prema nekim je autorima Čika bila sestra Petra Krešimira IV.; tako ju kralj oslovljava u darovnici.

⁵² ANNO INCARNATIONIS DOMINI NOSTRI JESU CHRISTI MILESIMO CV POST VICTORIAM ET PACIS PRAEMIA IADERE INTROITUS A DEO CONCESSA. PROPRIO SVMPTV HANC TVRRIM SANCTAE MARIAE VNGARIAE DALMATIAE CHROATIAE CONSTRVI ET ERIGI IVSSIT REX COLOMANUS. (Godine utjelovljenja Gospodina našega Isusa Krista 1105, pošto je poslije pobjede i nagrade mira Bog dopustio ulaz u Zadar, kralj Ugarske, Dalmacije, Hrvatske Koloman naredi da se njegovim troškom ovaj zvonik sv. Marije napravi i podigne.) Jurković, Miljenko, „Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u 12. stoljeću”, u: *Zbornik Hrvatska/Madžarska – stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*, (ur.) Damjanov, Jadranka, Zagreb, Biblioteka Relations, 1995., str.13.-18.; 274.-278. Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u XII stoljeću (researchgate.net) (pristupljeno 05.09.2023.) str. 13.

Slova na kapitelima istih su epigrafskih značajki poput onih na donatorskom natpisu na vanjskome zidu.⁵³

Zvonik je odmaknut od crkve i smješten sa njene sjeveroistočne strane te se broj i veličina njegovih prozorskih otvora sukcesivno povećava u visinu, čime pripada tzv. lombardskom tipu zvonika. Njegov donji dio do prvoga kata je izvoran, dok je dio od drugog kata nadalje rekonstruiran u 15. stoljeću, slijedeći originalan oblik i djelomično koristeći iste kamene blokove. Drugi i treći kat nemaju prozore⁵⁴, četvrti i peti rastvoreni su parom bifora, a šesti kvadriforom na svakoj strani. S kapitularnom dvoranom, koja se nalazi uz sjeverni zid crkve i iza tornja, povezan je na razini prvoga kata vratima, te se taj kat odnosi prema dvorani kao zapadna galerija, i na taj se način zvonik može interpretirati i kao aksijalni.⁵⁵ Jedna od posebnosti zvonika nalazi se također na njegovom prvom katu – presvođen je prvim pouzdano datiranim križno-rebrastim svodom u Europi,⁵⁶ dok se u prizemlju nalazi bačvasti svod.

Prizemni dio zvonika služio je kao riznica i arhiva opatije, dok se za prostoriju na prvome katu pretpostavlja da je imala funkciju zapadne galerije, namijenjene vladaru. Zapadna je galerija čest element u romaničkoj sakralnoj arhitekturi Ugarske, koja je smještena ili na prvome katu između tornjeva dvoranjanskog pročelja, ili na prvom katu aksijalnoga tornja.⁵⁷ U prilog toj pretpostavci služi već spomenuti križno-rebrasti svod te kapiteli, koji svojom detaljnijom i dekorativnijom obradom i posebnošću naglašavaju važnost prostora. Nadalje, sačuvani su fragmenti zidnih slika u galeriji: prikaz Krista u slavi, kojeg flankiraju Bogorodica i sv. Ivan Krstitelj u kompoziciji *déesisa* nalazi se na zapadnom zidu galerije, što nije uobičajeno mjesto za navedeni motiv, koji se obično javlja u glavnoj apsidi ili kupoli.⁵⁸ Prema svemu navedenome, opatijski sklop kojeg Koloman daje podići izgledno je u svojim začecima imao dvostruku funkciju: onu kapitularne dvorane što je i dokazano, kao i onu kraljevske kapele, koja nije zabilježena u pisanim izvorima.⁵⁹

⁵³ Petricioli, Ivo, *Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru*, u: *Kulturna baština samostana svete Marije u Zadru*, Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1968., str. 67.

⁵⁴ U izvornom su obliku zasigurno imali prozore, monofore ili bifore. Jurković, Miljenko, „Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u 12. stoljeću”, str. 15.

⁵⁵ Marinković, Ana, “Funkcija, forma, tradicija – kraljevska kapela Kolomana Učenog u samostanu sv. Marije u Zadru”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 40, No. 1, 2005., str. 43.-74. FUNKCIJA, FORMA, TRADICIJA - KRALJEVSKA KAPELA KOLOMANA UČENOG U SAMOSTANU SV. MARIJE U ZADRU (srce.hr) (pristupljeno 05.09.2023.) str. 49.

⁵⁶ Petricioli, Ivo, *Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru*, str. 67.

⁵⁷ Marinković, Ana, “Funkcija, forma, tradicija – kraljevska kapela Kolomana Učenog u samostanu sv. Marije u Zadru”, str. 49.

⁵⁸ Isto, str. 56.

⁵⁹ Isto, str. 73.

Zvonik i kapitularna dvorana sv. Marije prvi su primjeri zrele romanike ne samo u Zadru već na čitavoj istočnojadranskoj obali, čiji se utjecaj proširio na šire područje, naročito od 1154. godine kada Zadar biva uzdignut na status nadbiskupije. Kolomanov sklop uvodi nove morfološke oblike i rješenja, poput kubičnih kapitela i križno-rebrastog svoda. O mogućoj provenijenciji stila i radionici zaduženoj za izgradnju sklopa više će riječi biti u posljednjem poglavlju.

6. Katedrale

6. 1. Gyulaférvár [rum. *Alba Iulia*]

Najznačajniji i najbolje očuvani spomenik iz Transilvanije iz ovoga razdoblja je katedrala u Gyulaférváru⁶⁰, ujedno i jedina katedrala iz doba vladavine dinastije Arpadovića koja je i u današnje doba zadržala svoj izvorni izgled. Prema predaji izvornu je katedralu utemeljio kralj Stjepan I. kao prvostolnicu Transilvanije i posvetio sv. Mihovilu. Podignuta na mjestu ranije i mnogo manje crkve iz kasnog 11. stoljeća, kasnija se katedrala datira u sâm kraj 12. i prva desetljeća 13. stoljeća. Od prethodne je građevine iskoristila dio temelja te zadržala njezinu orijentaciju, no po svemu ostalome riječ je o potpuno novoj crkvi; prema tome, može se samo uvjetno nazvati obnovom ili renovacijom prethodne.

Prethodna je katedrala bila trobrodna građevina s jednom apsidom, bez transepta i kompleksnog zapadnog dijela. Na njezinoj južnoj strani nalazila se kapela manjih dimenzija s apsidom, moguće u funkciji baptisterija, dok su zapadno od nje pronađeni temelji druge crkve.⁶¹ Nova je katedrala puno složenija (Sl. 08.): pridodani su joj transept i polukružne bočne apside, svetište je produženo, bila je u cijelosti svodena križno-rebrastim svodom te je imala izmjenu nosača i zapadno pročelje s parom tornjeva od kojih je jedan dovršen u potpunosti, čija su prizemlja otvorena prema bočnim brodovima. Izvorno se nad križištem nalazio toranj, kasnije srušen. Specifičnosti katedrale poput transepta, tornja nad križištem i sistemom u kojem jedan travej glavnog broda odgovara dvama travejima u bočnima⁶², premda nisu potpuno nepoznate u ostatku ugarskog kraljevstva, razmjerno su rijetke i ne postoji niti jedan drugi primjer na tome području u kojem su sve istovremeno sadržane na jednom mjestu.⁶³ S druge strane, one su sve tipične za romaničku arhitekturu zapadne Europe, naročito za francusku i njemačku arhitekturu (primjerice Bamberg, Naumberg, Magdeburg), a postoji i hipoteza s paralelama iz središnje Europe (Sv. Gereon u Krakovu, Sv. Lovro u praškom Vysehradu te Schottenkirche u Beču).⁶⁴ Szakács navodi da se katedrala u Gyulaférváru, premda odudara

⁶⁰ U ovoj su katedrali između ostalih pokopani i Janko Hunjadi, Izabela Jagelović sa sinom Ivanom Sigismundom Zapoljom te niz transilvanijskih biskupa.

⁶¹ Marosi, Ernő, *A romanika Magyarországon*, Budapest: Korvina Kiadó, str. 18.

⁶² Takozvani *gebundenes System*, primijenjen i u opatiji u Pilisu. Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, str. 186.

⁶³ Isto, str. 187.

⁶⁴ Isto, str. 187 - 189.

od lokalne tradicije, uklapa u srednjoeuropsku romaničku arhitekturu, te da predstavlja najkласičniji primjer romaničke arhitekture na području Karpatskog bazena.⁶⁵

U Gyulafehérváru kombinirane su karakteristike katedrale u Ostrogonu s karaktetistikama samostana koje su podigle plemićke obitelji: poznato je da su nakon pretrpljene štete u mongolskoj invaziji katedralu obnovili majstori koji su radili na crkvi u Jáku, što pokazuje sličnost reljefa. Gyulafehérvár između ostaloga ima i značajnu ulogu u razvoju ugarske romaničke arhitekture, jer uvodi umjetničke inovacije Ostrogona, a time i Transdanubije, na područje Transilvanije; primjerice, portali stanovitih transilvanijskih župnih crkava (primjerice Szászebes, Keresztényfalva) inspirirani su njezinim južnim portalom, na čijoj je luneti prikaz *Maiestas Domini* (Sl. 09.), i kao takvi postali su najistočnijim spomenicima kraljevstva koji sadrže ostrogonske značajke.⁶⁶

6. 2. Kaloča [mađ. *Kalocsa*]

O prvoj katedrali u Kaloči zbog kasnijih gotičkih pregradnji te u konačnici podizanja barokne crkve na ostacima prethodne ne postoji puno podataka. Prva faza transilvanijske katedrale obično se veže uz Ladislava I., na temelju jednog srednjovjekovnog teksta, međutim, najranije poznati kameni ulomci teško mogu biti datirani prije 1100. godine, prema čemu je ova građevinska faza bila završena u Kolomanovo vrijeme ili čak i kasnije.⁶⁷ Arheološka istraživanja krajem 19. (Henszlmann; Sl. 10.) i ranog 20. stoljeća (Foerk; Sl. 11., Sl. 12.) dala su proturječne rezultate: nije poznato radi li se o jednobrodnoj ili pak trobrodnoj građevini, no zna se da je imala polukružnu apsidu, a čini se i jedan ili dva aneksa na istočnoj strani. O izgledu njezinog zapadnog dijela također postoje nesuglasice, no pretpostavlja da se da je imala dva masivna tornja na pročelju. Szakács u njezinom tlocrtu primjećuje karakteristike otoske arhitekture, uspoređujući ju s drugom fazom nekadašnje opatijske crkve Sv. Pantaleona u Kölnu, koja se datira na kraj 10. stoljeća.⁶⁸

U ranom 13. stoljeću obnovu katedrale u Kaloči započinje tadašnji kaločki nadbiskup Bertold Meranski (1204.-1219.), brat kraljice Gertrude, a katedrala je završena u vrijeme

⁶⁵ Isto, str. 189 – 191.

⁶⁶ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 17.

⁶⁷ Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, str. 181.

⁶⁸ Szakács, Béla Zsolt, „Town and Cathedral in Medieval Hungary”, str. 215.

njegovog nasljednika 1230. godine. Riječ je o najekstenzivnijoj pregradnji ranije katedrale s prijelaza stoljeća u Ugarskoj: promijenjena je i sâma orijentacija nekadašnje građevine. Nova crkva bila je trobrodna, imala je transept i deambulatorij s radijalnim kapelama te vjerojatno dva zapadna tornja (Sl.13.). Na krajevima transepta pronađena su stepeništa, koja su prema jednoj rekonstrukciji vodili u kapele.⁶⁹ Prema Foerkovoj rekonstrukciji ponad križišta nalazio se dominantan toranj, no on ne može biti potvrđen.⁷⁰ Uzimajući u obzir njezine karakteristike, u prvom redu radijalne kapele te bogatu kamenu plastiku s vegetabilnim motivima⁷¹, Szakács ju uspoređuje s ranogotičkim francuskim gradnjama, poput katedrale u Soissonsu.⁷²

Druga faza kaločke katedrale značajna je kao jedina srednjovjekovna crkva tipičnog gotičkog stila na teritoriju Ugarskog kraljevstva; za to vrijeme vrlo moderna arhitektura u skladu s internacionalnim prevladavajućim stilom može se objasniti rivalstvom između Ostrogona, kao tradicionalnog predvodnika ugarske Crkve, i Kalocse kao druge nadbiskupije kraljevstva.⁷³

6. 3. Pečuh [mađ. *Pécs*]

Na mjestu današnjega grada Pečuha nalazilo se rimsko naselje pod nazivom Sopianae. U srednjemu vijeku naziva ga se pak latinskim imenom *Quinque Ecclesiae* ili njemačkim *Fünfkirchen*⁷⁴, što vjerojatno potječe od ranokršćanske zajednice na tome području. Mađari svoj grad ne podižu na zatečenim ruševinama antičkog naselja, već sjeverno od njih; biskupsko sjedište smješteno je ponad ranokršćanskog groblja, što vjerojatno nije slučajno – po svoj prilici na tome su se mjestu u vrijeme dolaska Mađara nalazile ranokršćanske građevine. Jedna od njih bila je i takozvana *cella trichora*, ispred srednjovjekovne katedrale, koju se datira u 9. stoljeće; možda je služila kao karolinško crkveno sjedište i potom kao svojevrsna prethodnica biskupije koju je utemeljio Stjepan I. 1009. godine.⁷⁵ Mađari su nastavili koristiti *cellu trichoru*,

⁶⁹ Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, str. 190.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Dercsényi smatra kako su ostrogonski klesari vjerojatno radili i na obnovi Kalocse, između 1220. i 1230. godine. Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 16.

⁷² Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, str. 190.

⁷³ Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 16.

⁷⁴ Možda je grad bio istovjetan gradu *Quinque Basilicae* koji se spominje u karolinškim izvorima. Szakács, Béla Zsolt, “Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century”, str. 200.

⁷⁵ Isto.

možda i do 13. stoljeća ili duže, budući da postoje dokazi o njezinoj obnovi sredinom 12. stoljeća.⁷⁶

Najraniju katedralu u Pečuhu prema predaji dao je podići kralj Petar Orseolo. Ta je katedrala uništena u požaru 1064. godine, a vjerojatno se nedugo nakon podiže nova romanička crkva, čija je gradnja potrajala čitavo stoljeće, ako ne i duže. Najstariji i najbolje očuvani dio nove katedrale u velikoj mjeri pošteđen naknadnih renovacija je kripta, datirana na sam početak 12. stoljeća, dok kapiteli u središtu crkve potječu iz razdoblja prije sredine 12. stoljeća, dok se zapadno pročelje se početkom 13. stoljeća još gradilo.⁷⁷ Riječ je o trobrodnoj bazilici s tri polukružne apside⁷⁸ i bez transepta (Sl. 14.), a njena posebnost je velika dvoranska peterobrodna kripta (Sl. 15.) koju je pokrivalo uzdignuto svetište te četiri tornja koja se nalaze na sjevernoj i južnoj strani bočnih brodova. S iznimkom četiri tornja, katedrala u Pečuhu je prvi primjer takozvanog benediktinsko-lombardskog tipa, koji su potom slijedile i druge katedrale te opatijske crkve. Broj tornjeva, značajan u širem europskom kontekstu, rezultat je postepenog nadograđivanja: zapadni je par podignut u ranom 12. stoljeću a istočni vjerojatno krajem istog, možda kao ojačanje biskupske palače.⁷⁹

U Pečuhu je djelovala takozvana Pečuška radionica, čiji je utjecaj vidljiv i u drugim dijelovima kraljevstva, poglavito na području Transdanubije. Radionica je zaslužna za reljefe na stepeništima koja su vodila u kriptu, s iznimno bogatim narativnim ciklusima koji uključuju prikaze iz Starog i Novog Zavjeta. Radionica je objedinjavala elemente romaničkog, bizantskog i lombardskog stila, kao i franko-burgundskog, a o visokoj kvaliteti njezinih djela svjedoči činjenica da se druga polovica 12. stoljeća katkad u literaturi naziva razdobljem pečuške radionice.⁸⁰

⁷⁶ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 8.

⁷⁷ Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 215.

⁷⁸ Sporedne apside u eksterijeru bile su pravokutnog oblika.

⁷⁹ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, Budapest: Kossuth Kiadó, str. 13.

⁸⁰ Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 15.

6. 4. Zagreb

Iskoristivši sukcesijsku krizu i pomutnju nastalu u Hrvatskom kraljevstvu nakon smrti kralja Dmitra Zvonimira, kralj Ladislav I. Sveti pripaja područje Hrvatske Ugarskoj, što posljedično dovodi do stvaranja personalne unije između ovih dvaju kraljevstva. U Zagrebu osniva biskupiju koju podređuje ostrogonskoj nadbiskupiji⁸¹ i dovodi češkog biskupa Duha⁸² na njeno čelo, no godina njezinog utemeljenja nije poznata. Međutim, prema imenima spomenutima u Felicijanovoj povelji, listini iz 1154. godine ostrogonskog nadbiskupa Felicijana, godina osnivanja smješta se u 1094. godinu, premda postoje i proturječna mišljenja.⁸³ Prema tradiciji, crkva je utemeljena iste godine, no nije poznato je li njen utemeljitelj upravo Ladislav, budući da kralj umire već sljedeće godine, niti se on spominje kao osnivač u Felicijanovoj povelji, što je bitan podatak koji - u slučaju da je istinit – zasigurno ne bi bio izostavljen; važno je spomenuti kako postoji i hipoteza prema kojoj je za potrebe prvostolnice poslužila već postojeća sakralna građevina na tome mjestu. Osnutak biskupije i posljedično podizanje katedrale u svakom su slučaju doprinijeli važnosti i daljnjem razvoju Zagreba.

Nepoznati su i podaci o točnoj lokaciji prve crkve, u literaturi nazvanoj Ladislavovom crkvom: smatra se da se nalazila na mjestu današnje, ili pak u njezinoj neposrednoj blizini. Prema pronađenim kamenim ulomcima koji datiraju u 10. stoljeće Deanović ju smješta na mjesto današnje kapele sv. Marije.⁸⁴ Niti izgled prve crkve nije poznat, no pretpostavlja se da se radilo o jednobrodnoj građevini manjih dimenzija s jednom apsidom, koja je možda bila polukružna.

Više podataka postoji o drugoj, sljedećoj građevini, poznatoj i pod nazivom Predtatarska ili Prodanova katedrala. Njezin je izgled sačuvan na dva pečatnjaka⁸⁵, koji datiraju u 1297., odnosno 1371. godinu: na njima je prikazan kralj Stjepan, koji kao donator klečeći pred Marijom pruža crkvu bazilikalnog oblika na kojoj se primjećuju apsida te dva tornja.

⁸¹ Od 1180. godine zagrebačka je biskupija sufragan kaločke nadbiskupije.

⁸² Biskup Duh sa sobom u Zagreb donosi liturgijske knjige, kako je bilo i pravilo po kojemu biskupi opskrbljuju svoje biskupije knjigama; tri su sačuvane: *Benedikcional*, poklon ostrogonskog nadbiskupa, *Sakramentarij*, koji je došao iz benediktinske opatije te *Agenda pontificalis*, dar györskog biskupa. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900-c.1300.*, str. 131., str. 402. Osim knjiga, od povijesnog je značaja i plašt – kazula kralja Ladislava, koji se također čuva u riznici današnje katedrale.

⁸³ Klaić, Nada, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb: Liber, str. 300-301.

⁸⁴ Čorak, Željka; Deanović, Ana, *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, str. 13.

⁸⁵ Prema recentnijim mišljenjima navedeni pečatnjaci zapravo ne predstavljaju zagrebačku katedralu.

Prema arheološkim istraživanjima te uzimajući u obzir ostale crkve 12. stoljeća na teritoriju Ugarskog kraljevstva, Deanović smatra kako je bila riječ o trobrodnoj bazilici bez transepta s tri apside i parom tornjeva na pročelju, po uzoru na lombardsku benediktinsku arhitekturu. Ta je crkva vjerojatno pokrivala područje današnje katedrale od njenog svetišta do tornjeva, jednim svojim dijelom (južnom bočnom lađom) obuhvativši dio prijašnje, Ladislavove crkve. Deanović ju datira u drugu polovicu 12. stoljeća, čemu u prilog idu pronađeni temelji kontrafora. Kontrafori, način obrade kamena, kao i proporcije crkve te mjera francuskog lakta ukazuju na francuske radionice,⁸⁶ koje naročito u doba vladavine Bele III. šire svoj stilski utjecaj na Ugarsku, a posljedično time i na hrvatsko područje.

Postoji još jedan izvor prema kojemu se ovu građevinu i završetak njezine izgradnje može preciznije datirati: *Statut zagrebačkog kaptola* Ivana arhiđakona Goričkog iz 1334. godine. On je u svome djelu zabilježio da se u katedrali nalaze nadgrobne ploče trojice biskupa, Prodana, prema kojemu je ova faza katedrale i dobila ime (1175.), Dominika (1200.) te Gotharda (1214.).⁸⁷ Prema ovim se ukopima završetak gradnje katedrale smješta na početak 13. stoljeća.

Nedugo nakon što je druga katedrala dovršena te posvećena, biva oštećena u mongolskoj invaziji 1242. godine, premda nije poznato u kojoj mjeri. Po svom povratku iz Dalmacije u koju je izbjegao pred Mongolima, biskup Stjepan II. (1225-1247.) podiže malu pravokutnu kapelu svog istoimenoga sveca zaštitnika, sv. Stjepana Prvomučenika,⁸⁸ koja je prema pojedinim mišljenjima služila kao svojevrsna privremena katedrala, što je upitno kada se uzmu u obzir njezine dimenzije (široka sedam metara, a duga deset). Bila je nadsvođena križno-rebrastim svodom. Podignuta je s južne strane katedrale, koristeći zid od lomljenca te dva kontrafora ranije građevine, što je uvjetovalo orijentaciju sjever - jug, a po svemu sudeći na južnom se zidu nalazio oltar. Deanović u korištenim materijalima, odnosno kombinaciji opeke i kamena lomljenca primjećuje lombardski utjecaj, a u unutrašnjosti⁸⁹ sâme kapele obilježja lombardske gotike karakteristične za prosjačke redove.⁹⁰

Sâma katedrala obnovljena je za vrijeme službovanja biskupa Timoteja (1263. – 1287.), koji ju od temelja pregrađuje u duhu gotike.

⁸⁶ Čorak, Željka; Deanović, Ana, *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, str. 20-21.

⁸⁷ Isto, str. 21.

⁸⁸ Navedenu hipotezu Deanović pripisuje Tomi Kovačeviću. Isto, str. 24.

⁸⁹ Od kapele danas je sačuvan njezin interijer kojeg krasi freske sa značajkama kasne giottovske škole.

⁹⁰ Čorak, Željka; Deanović, Ana, *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, str. 24-28.

6. 5. Ostrogon [mađ. *Esztergom*]

Ostrogon je od početaka kraljevstva bio njegovo značajno središte, o čemu svjedoči i činjenica da je na njegovom području utemeljena i prva ugarska nadbiskupija, čiji se osnutak najčešće datira u 1000. ili 1001. godinu.⁹¹ Prije nadbiskupije, misionari su utemeljili na ovome mjestu prvu kršćansku crkvu u Ugarskoj u čast sv. Stjepana Prvomučenika.⁹² Nadbiskup Ostrogon od početka je bio najviši prelat ugarske Crkve i njegovo je najznačajnije pravo bilo krunjenje ugarskih vladara, što je potvrdio papa Inocent III. 1212. godine.⁹³ Osim što je bio sjedište nadbiskupije, Ostrogon se razvio i kao glavni administrativni i trgovački centar, zahvaljujući svojoj strateški značajnoj lokaciji na Dunavu i činjenici da se nalazio na sjecištu triju glavnih internacionalnih ruta koje su vodile kroz Ugarsku.⁹⁴ Tijekom vladavine dinastije Arpadovića⁹⁵, u tome se gradu nalazio najveći građevinski kompleks čitavoga kraljevstva, koji je osim katedrale sadržavao i kraljevsku te nadbiskupsku palaču.

Prva katedrala, posvećena Blaženoj Djevici Mariji i sv. Adalbertu Praškom⁹⁶ koja je podignuta za vladavine Stjepana I., vjerojatno se najvećim dijelom nalazila na mjestu današnje, no o njezinom izgledu ništa nije poznato. Nakon požara 1188. godine katedrala se obnavljala desetljećima u nekoliko navrata. Apside bočnih brodova, poznate iz tlocrta objavljenog u 19. stoljeću, vjerojatno potječu iz faze gradnje oko 1100. godine; bočni su brodovi završavali izvana ravno zaključenom a iznutra polukružnom apsidom.⁹⁷ Do radikalnih promjena dolazi krajem 12. stoljeća, za vrijeme Bele III. i nadbiskupa Joba, u koji se period datira zapadni portal – Porta Speciosa. Tijekom te faze, bočne apside prethodne gradnje su sačuvane, no ostatak crkve je u cijelosti nanovo izgrađen. Radilo se o trobrodnoj bazilici, s parom zapadnih tornjeva i bez transepta. Prizemlja tornjeva otvarala su se u bočne brodove, što je prilično česta značajka kasnoromaničkih crkava u Ugarskom kraljevstvu.⁹⁸

⁹¹ Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 329.

⁹² *Medium regni – Medieval Hungarian royal seats*, Altman, Julianna et al., Budapest: Nap Kiadó, 1999., str. 11.

⁹³ Iako je u pravilu ostrogonski nadbiskup bio zadužen za krunidbu ugarskih kraljeva, kroz povijest je bilo i nekoliko iznimka: vidi bilješku pod brojem 18.

⁹⁴ Dvije glavne internacionalne rute vodile su prema Kijevu i Konstantinopolu, dok je najvažnija trgovačka ruta prema zapadu bila ona koje je povezivala Karpatski bazen i Regensburg kroz Beč. Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 64.

⁹⁵ Već Geza na tome mjestu podiže utvrdu, možda i na ostacima nekadašnjeg rimskog castruma; nju kasnije proširuje njegov sin Stjepan I., koji je u Ostrogonu i rođen, a potom i kasniji vladari.

⁹⁶ Prema Stjepanovoj *Legendi Maior*, upravo je Adalbert Praški pokrstio Vajka – Stjepana.

⁹⁷ Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, str. 185.

⁹⁸ Isto, 183.

Za vrijeme vladavine Bele III. Ostrogon, premda otprije važno središte, doživljava svoje zlatno doba. Odgojen na bizantskom dvoru, Bela se vjerojatno vodio željom da od Ostrogona stvori grad koji bi mogao parirati Konstantinopolu⁹⁹, te poduzima velike graditeljske pothvate, koji osim katedrale uključuju i kraljevsku palaču. U ovome periodu djeluje takozvana Ostrogonska radionica, koja je imala velik utjecaj diljem zemlje, proširen sa željom da se prati kraljevska 'stil': ostrogonski su majstori vjerojatno radili i na obnovi katedrale u Kaloči između 1220. i 1230. godine.¹⁰⁰

6. 5. 1. *Porta Speciosa*

Zapadni portal ostrogonske katedrale često se smatra najznačajnijim arhitektonsko-skulpturalnim ostvarenjem ovog razdoblja. Portal, nazvan *Porta Speciosa*¹⁰¹ (Sl. 16.), izrađen je krajem 12. stoljeća, a preciznije se datira između 1185. i 1196. godine, za vrijeme službovanja nadbiskupa Joba. Od portala preostala je samo nekolicina fragmenata, budući da je uništen kada se katedrala urušila u 18. stoljeću, a njegov izgled može se u najvećoj mjeri rekonstruirati pomoću navedenih ulomaka, nešto sačuvanih zapisa i jedne slike nepoznatog slikara iz 18. stoljeća. Portal je bio izrađen od lokalnog crvenog vapnenca, često nazivanim crvenim mramorom,¹⁰² s inkrustacijama od bijelog i crnog mramora. Lővei razlikuje dvije klesarske radionice koje su radile na portalu: prva, ranija, koja je zasigurno poznavala rad Benedetta Antelamija u Parmi, te druga, kasnija, koja je možda isprva bila kraljevska radionica¹⁰³. Na portalu su prikazani likovi apostola, svetaca i Evanđelista u tri horizontalna reda, među kojima se pojavljuju i kralj Bela III. te nadbiskup Job. U središtu lunete nalazio se prikaz Djevice na tronu, okružene anđelima, s njene je desne strane biskup Sv. Adalbert, titular katedrale, a s lijeve Sv. Stjepan koji joj nudi svoje kraljevstvo. Navedena ikonografska kompozicija povezuje se s onom portala sv. Ane pariške katedrale iz pariške Notre-Dame iz 1182. godine.¹⁰⁴

⁹⁹ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 14.

¹⁰⁰ Isto, str. 16.

¹⁰¹ Ostrogonski portal djeli ime s jednim portalom u opatiji u Pannonhalmi.

¹⁰² Možda je sâm kralj Bela III., odgojen na bizantskom dvoru, utjecao na odabir upravo crvenog kamena za portal; po svojoj boji, ali i izdržljivosti, taj je kamen bio dolična zamjena za porfirij. Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 16.

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto.

6. 6. Ostale katedrale

Katedralu u Vácu dao je podići kralj Geza I. (1074. -1077.), koji je u njoj i pokopan. Uništena je u 15. stoljeću. Nedavna arheološka istraživanja otkrila su dijelove trobrodne katedrale koji se interpretiraju kao apsida i kripta koja se nalazila ispod zapadnog dijela,¹⁰⁵ no više od toga nije poznato. Postoje naznake da je istočni kraj završavao trima polukružnim apsidama.

O najranijoj katedrali u Egeru koju je utemeljio kralj Stjepan nema podataka; najraniji sačuvani dio potječe iz prve polovice 12. stoljeća, kada dolazi do obnove katedrale za vrijeme kralja Emerika (1196.-1204), koji je prema kronikama ovdje i pokopan. Bila je riječ o trobrodnoj bazilici, s tri polukružne apside na istoku, dok zapadni par tornjeva datira iz 14. stoljeća. Temeljito je pregrađena nakon mongolske invazije i kasnije tijekom 14. i 15. stoljeća. Prema nekim je rekonstrukcijama uz zapadne imala i istočne tornjeve.¹⁰⁶ Katedrala u Győru iz 11. stoljeća nalik je egerskoj i po svojem tlocrtu slijedi benediktinski tip, podijeljena na tri broda s tri polukružne apside, no odvaja se od te grupe svojim istočnim dijelom; njezin sjeverni bočni brod završava dvokatnom kapelom, koja možda potječe iz prijelaza iz 12. u 13. stoljeće.¹⁰⁷

Katedralu u Veszprému prema tradiciji dala je podići kraljica Gizela, supruga Stjepana I.; u tome je slučaju gradnja morala započeti prije 1038., godine Stjepanove smrti. Crkva je sačuvala svoj većinom originalan izgled iz sredine 11. stoljeća (s modifikacijama početkom 15. stoljeća) do preuređenja početkom 20. stoljeća. Prema rekonstrukciji, izvorno se radilo o trobrodnoj crkvi bez transepta s ravno zaključenim bočnim brodovima te trobrodnom kriptom ispod svetišta. U središtu su pridodana dva dodatna kratka bočna broda. Na zapadnom dijelu vjerojatno se nalazio par tornjeva.¹⁰⁸ Lővei prostornu organizaciju katedrale povezuje s crkvama tipičnima za Sveto Rimsko Carstvo, napominjući porijeklo kraljice Gizele kao sestre Henrika II., bavarskog princa te kasnije cara.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet I. – A rómaiaktól a román korig*, str. 75.

¹⁰⁶ Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 216.

¹⁰⁷ Szakács, Béla Zsolt, "Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary", str. 184.

¹⁰⁸ Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 215.

¹⁰⁹ Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 14.

7. Arhitektura crkvenih redova¹¹⁰

Od velikog je značaja za razvoj i širenje sakralne arhitekturu u Ugarskom kraljevstvu bio dolazak crkvenih redova. Od sâmh njegovih početaka na području Ugarskog kraljevstva djelovali su i ortodoksni redovnici. Smatra se da je samostan u Veszprémvölgyu vjerojatno bio namijenjen ortodoksnim redovnicama, a njegov se osnutak pripisuje Gezi ili Stjepanu I – povelja koja govori o tome sačuvana je u kasnijoj kopiji iz 1109. godine i jedina je povelja na prostoru Ugarske pisana grčkim jezikom. U njoj se spominje *Stpehanos kralés*, što se može odnositi na sâmog kralja Stjepana ili pak njegovog oca Gezu koji je preobrativši se na kršćanstvo također dobio krsno ime Stjepan.¹¹¹ Stjepan je možda također i utemeljio ili pak dao donacije za zajednice ortodoksnih redovnika u Szavaszentdemeteru (danas Srijemska Mitrovica) i Penteleu (Dunaújváros u središnjoj Mađarskoj), a navodno je Ajtony, njegov suparnik u borbi za prijestolje, također utemeljio ortodoksni samostan u Csanádu (danas Cenad u Rumunjskoj).¹¹² U kasnijem 11. stoljeću nastavila su se utemeljenja ortodoksnih samostana, uključujući i ona kralja Andrije I. (koji je bio oženjen za kijevsku princezu) te ona koja su osnivali plemići. Ti su samostani nastavili postojati do otprilike prve polovice 13. stoljeća, kada bivaju napušteni ili pak predani drugim crkvenim redovima.

7.1. Benediktinci

Benediktinski red prisutan je u Ugarskoj od ranih početaka kraljevstva. Njihov prvi, najznačajniji i s vremenom najbogatiji samostan nalazi se u Pannonhalmi, kojeg prema najprihvaćenijoj hipotezi osniva Stjepan I. Osim Pannonhalme, Stjepanu se pripisuje i osnivanje svih drugih najranijih benediktinskih samostana: samostana u Pécsváradu, Zalaváru¹¹³, Bakonybelu, Somlóvásárhelyu te Zoboru. S vremenom se širi utjecaj drugih, novih redova, no njihova pojava nije umanjila ulogu koju su benediktinci imali u kraljevstvu, premda

¹¹⁰ Premda nisu predmet ovog rada, važno je u kontekstu crkvenih redova u Ugarskoj spomenuti pavline, kao jedini red utemeljen u Kraljevstvu.

¹¹¹ Berend, Nora; Urbánczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 357.

¹¹² Isto.

¹¹³ Zanimljiva je činjenica da je opatijska crkva u Zalaváru 'naslijedila' titular (sv. Adrijan) ranije karolinške crkve koja se nalazila na istome mjestu.

su njihovi samostani osnivani tijekom 12. stoljeća uglavnom bili plemićka a ne kraljevska utemeljenja.¹¹⁴

7. 1. 1. Pannonhalma

Utemeljenje prve benediktinske opatije u Pannonhalmi na samom kraju 10. stoljeća prema nekim se autorima pripisuje Gezi, dok je prema drugima njezin osnivač Stjepan I. Nalazi se na brdu sv. Martina, čijem je svecu zaštitniku i posvećena. Iskapanja koja su obavljena sredinom 1990-ih godina otkrila su ranije elemente koji su prethodili izgradnji u 13. stoljeću: pronađena je zapadna apsida, pod kojom se izvorno nalazila kripta ispod uzdignutog svetišta, dok su dijelovi ziđa sjeverno od apside protumačeni kao ostaci tornja. S obje strane crkve postoje znakovi da je imala svojevrsna produženja. Uzevši rezultate iskapanja u obzir, Imre Takács prvu je crkvu rekonstruirao kao trobrodnu baziliku sa zapadnom polukružnom apsidom i ravno zaključenih bočnih. Imala je i zapadni transept te okrugle tornjeve koji su bili pridodani transeptu (Sl.17.). Szakács predlaže paralelu sa Sankt Stephanom u Würzburgu, datiranu u rano 11. stoljeće, i naglašava slične arhitektonske tendencije između Ugarskog kraljevstva i Svetog Rimskog Carstva u tom razdoblju.¹¹⁵

Dercsényi navodi da kripta, izvorno datirana u 11. stoljeće, ima cistercitski tip svoda, te na temelju tog podatka, kao i skromne dekoracije crkve općenito, pribraja obnovljenu crkvu koja je posvećena 1224. godine među građevine podignute pod utjecajem cistercita.¹¹⁶

7. 1. 2. Tihany

Kralj Andrija I. 1055. godine osniva benediktinski samostan na otoku Tihany, danas poluotoku na Balatonu. O njezinom osnutku postoji izvor koji je ujedno i prva mađarska povelja sačuvana u originala, takozvana Tihanyška listina.¹¹⁷ Od prve je opatijske crkve, osim

¹¹⁴ Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, str. 81.

¹¹⁵ Szakács, Béla Zsolt, "Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century", str. 205.

¹¹⁶ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 17.

¹¹⁷ U Tihanyškoj listini (mađ. *Tihanyi alapítólevél*) kralj Andrija I. navodi posjede koje daruje svojoj novoosnovanoj opatiji. Listina je značajna sa stajališta mađarske povijesne lingvistike, budući da je riječ o prvom dokumentu koji sadrži mađarske riječi i fraze (njih ukupno 58), koje se pojavljuju unutar teksta na latinskom. Danas se listina čuva u benediktinskoj opatiji u Pannonhalmi.

par kamenih ulomaka sačuvana njezina kripta, u kojoj se nalazi nadgrobni spomenik ukrašen motivom velikog križa njezinog osnivača koji je tamo pokopan 1060. godine. Kripta je jednostavna: glavni je brod odijeljen od dva bočna s tri para stupova od crvenog pješčenjaka, dok su zidovi bez uresa (Sl. 18. i sl. 19.). Opatijska je crkva u 15. i 16. stoljeću teško oštećena, i naposljetku u doba baroka potpuno pregrađena, no zadržala je kriptu.

7. 1. 3. Garamszentbenedek [slov. *Hronský Beňadik*]

Kralj Geza I. utemeljio je 1075. godine benediktinski samostan u Garamszentbenedeku (danas Hronský Beňadik u Slovačkoj). Prvi je primjer kojeg je moguće preciznije datirati takozvanog benediktinskog-lombardskog tlocrta: trobrodna je bazilika s tri polukružne apside a istoku, parom zapadnih tornjeva te bez transepta. Benediktinski tlocrt imao je velik utjecaj na arhitekturu Ugarskog kraljevstva, i postao je svojevrsna lokalna posebnost, u čemu su najveći udio zasigurno imali benediktinci.¹¹⁸

7. 1. 4. Somogyvár

Benediktinsku opatiju u Šemudvaru utemeljio je kralj Ladislav I. kao svoje mjesto ukopa 1091. godine za francuske redovnike iz provansalskog Saint-Gilles-du-Garda i u čast sv. Egidija, njihovog sveca zaštitnika.¹¹⁹ Od opatijske crkve sačuvani su samo temelji, a arheološka istraživanja krajem 19. stoljeća (Gerezce) otkrila su trobrodnu baziliku s tri polukružne apside i bez transepta, dok su se na zapadnom pročelju nalazili tornjevi. Unutarnji je prostor raščlanjen sa šest pari stupova. Iako se zbog prisutnosti francuskih redovnika pretpostavljao logičan francuski utjecaj, crkva je bliža najranijim ugarskih bazilikama kao one u Stolnom Biogradu i Pečuhu nego francuskim romaničkim crkvama iz 12. stoljeća.¹²⁰ Svojim karakteristikama pripada tzv. benediktinskom tipu crkava u Ugarskoj (Sl. 20.). U drugoj polovici 12. stoljeća crkva je obnovljena pomoću klesara koji su pripadali Pečuškoj radionici, što se primjećuje

¹¹⁸ Rados, Jenő, *Magyar építészttörténet*, Budapest: Terc Kft., 2013., str. 46.

¹¹⁹ Sve do početka 13. stoljeća samo su francuski redovnici mogli boraviti u samostanu. Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 17., str. 195.

¹²⁰ Szakács, Béla Zsolt, „The Italian connection: theories on the origin of Hungarian Romanesque art” str. 73.

prema fragmentima i reljefima¹²¹ koji su isprva bili pripisani propovjedaonici, a kasnije luneti ponad portala. Jedan reljef prikazuje figure Krista i arhanđela Gabrijela koje su toliko slične reljefima na zidu stepeništa koje vodi u kriptu da nema sumnje kako je riječ o istoj radionici.¹²²

7. 2. Cisterciti

Na poziv kralja Geze II. u Ugarsko kraljevstvo dolazi cistercitski red iz Cîteauxa, koji 1142. godine utemeljuju samostan u Cikádoru (danas Bátaszék)¹²³; njihov prvi samostan samo u manjoj mjeri pokazuje tipične cistercitske karakteristike. Najvažniju ulogu imaju kasnije, za vrijeme kralja Bele III. koji im 1183. godine daje sve povlastice u Ugarskom kraljevstvu kakve su uživali u matičnoj Francuskoj. Bela III. daje podići četiri nove cistercitske opatije: Egres, za redovnike iz Pontignyja (1179.), Zirc za redovnike iz Clairvauxa (1182.), Szentgotthárd za redovnike iz Trois Fontainesa te Pilis za one iz Aceya (1184.), dok su redovnici iz Pilisa sami preuzeli Pasztó (1191.).¹²⁴ Dok je u 12. stoljeću zabilježeno ukupno sedam cistercitskih samostana u kraljevstvu, njihov broj značajno raste u 13. stoljeću, kada osim kralja, njihove samostane osnivaju i biskupi te plemići.¹²⁵ Red cistercita se obično smatra zaduženim za uvođenje stila rane gotike na teritorij Ugarskog kraljevstva, no njihovi samostani nisu sačuvani, s iznimkom onoga u Bélapátfalvi.

7. 2. 1. Bélapátfalva

Gradnja samostana u Bélapátfalvi, posvećenog Blaženoj Djevici Mariji, započela je tridesetih godina 13. stoljeća, no privedena je kraju nakon mongolske invazije, sudeći prema njezinim kapitelima¹²⁶ te je jedini u potpunosti očuvan spomenik cistercitske arhitekture na

¹²¹ Jedan od reljefa prikazuje figuru čovjeka koji vadi trn iz stopala kao reinterpetacija antičkog mita o Veneri. Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 195.

¹²² Isto.

¹²³ Osnovali su ga redovnici iz austrijskog Heiligenkreuza. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 358.

¹²⁴ Isto, str. 359.

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 202.

području Ugarske. Njezin tlocrt i detalji jasno pokazuju specijalne značajke francuskog porijekla tipičnih za cistercitske radionice, što navodi na hipotezu kako je red možda imao vlastite majstore,¹²⁷ koji su prema svemu sudeći radili i za druge redove u Ugarskoj, primjerice za benediktinsku opatiju u Pannonhalmi (potpoglavlje 7. 1. 1.). Crkva u BÉlapátfalvi, smještena južno od samostana koji nije sačuvan, bila je trobrodnog bazilikalnog rasporeda u obliku latinskog križa, s dvostrukim redom stupovlja i transeptom. Glavnu su apsidu flankirale manje bočne apside (Sl. 21.). Jednostavnost u njezinoj izvedbi te nepostojanje tornja karakteristično je za arhitektonska načela cistercitskoga reda.

7. 3. Premonstratezi

Prisutnost Premonstratenskog reda u Ugarskom je kraljevstvu zabilježena 1130. godine, kada osnivaju svoju opatiju u Váradhegyfoku (današnja Rumunjska). Osim opatijske crkve u Zsámbéku (poglavlje 9. 1.), njihov je značajan spomenik crkva u Ócsi.

7. 3. 1. Ócsa

Smatra se da je samostan u romaničkom stilu utemeljio i dao podići kralj Andrija II., a nakon što je crkva oštećena u mongolskoj invaziji kralj Bela IV. ju obnavlja sa značajkama ranogotičkoga stila. Riječ je o trobrodnoj bazilici s transeptom i širokog glavnog broda, dok se na zapadnom pročelju nalaze dva tornja. Apside su poligonalnog oblika, kakve su zabilježene i u drugim crkvama toga reda u Ugarskom kraljevstvu (Sl. 22.). Sjeverni portal pokazuje ostrogonski utjecaj, na nešto provincijalniji način. Svetište je pomno razrađeno, značajno zbog romaničkih fresaka.

¹²⁷Isto , str. 17.

8. Crkve centralnog tlocrta

8. 1. Székszard i Feldebrő

Nakon Stjepanove smrti 1038. godine dolazi do prve značajnije krize u tek par desetljeća starom kraljevstvu; pitanje nasljednika dovodi do borbi, kao i izbijanje poganskih pobuna. U sljedećih četiri desetljeća izmijenilo se čak šest različitih kraljeva, i u ovom je razdoblju gradnja većeg raspona rijetka. Širi se tip građevina centralnog tlocrta, koji se često povezuje s bizantskom tradicijom. Važniji primjer takve crkve je benediktinska opatijska crkva u Székszardu (Sl. 23.), koju 1061. godine osniva Bela I. i posvećuje sv. Spasu, a u njoj je i pokopan dvije godine kasnije. Ima tlocrt upisanog grčkog križa: polukružne apside zatvaraju svaki kraj svih četiri broda, a fina ornamentika je pod utjecajem bizantskih modela, čak i detaljima Sv. Marka u Veneciji, koja datira u zadnju trećinu 11. stoljeća, što ukazuje na dugu gradnju Székszarda.¹²⁸ Na crkvi su vršena arheološka istraživanja sedamdesetih godina prošlog stoljeća, no dobiveni rezultati podijelili su mišljenja struke: prema novijim spoznajama, smatra se da u svojoj osnovi crkva slijedi talijansku tradiciju, koja je poznata iz karolinškog perioda kao i iz građevina sjeverne Italije u 11. stoljeću (primjerice kapela sv. Marije u Castelli di Paderna blizu Piacenze).¹²⁹

Nalik je Székszardu opatijska crkva podignuta u mjestu Feldebrő u sjevernoj Ugarskoj, koju Lővei naziva "jednom od enigmi ugarske arhitekture 11. stoljeća", i u njoj vidi međusobno prožimanje istočnih i zapadnih utjecaja.¹³⁰ Nalazi se na mjestu današnje barokne crkve, a utemeljio ju je kralj Samuel Aba, vjerojatno s namjerom da u njoj bude i sahranjen. Gotovo je istih dimenzija kao i prethodna. Crkva ima tlocrt približno upisanog grčkog križa, u središtu kojeg se nalaze četiri stupa koji su nosili prema nekim autorima toranj, a prema drugima kupolu. Na krajevima glavnih osi brodova nalazile su se polukružne apside, dok transept vjerojatno nije postojao (Sl. 24. i sl. 25.). Pretpostavlja se da je izgledala kao stanovite centralne talijanske crkve iz 11. stoljeća, primjerice kao dvoranska crkva San Vittore alle Chiuse,¹³¹ a povučene su i paralele s crkvama središnje Italije i dalmatinske obale, kao Santa Maria di

¹²⁸ Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 14

¹²⁹ Szakács, Béla Zsolt, "Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century" str. 210.

¹³⁰ Lővei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 14.

¹³¹ Isto.

Portonovo te Sv. Lovro u Zadru.¹³² Preciznija datacija crkve je predmet mnogih debata, no najčešće se okvirno smješta u četrdesete godine 11. stoljeća, dok je obnovljena kasnije u 13. stoljeću.

Osim po svome tlocrtu, Feldebrő je značajan po kripti, otkrivenoj 1865. godine prilikom iskapanja koje je vodio Imre Henszlmann. Dvobrodna kripta se nalazi ispod istočnog dijela crkve, na kojem je svetište uzdignuto, i na temelju nje se isključuje mogućnost kako se radilo o opatiji ortodoksnih redovnika. Svod apsida u kripti krase freska s prikazom *Maiestas Domini*, koja podsjeća na mozaike Krista Pantokratora bizantskih kupola.¹³³ Krist je prikazan do struka u mandorli, okružen tetrahom. Pojedine specifičnosti kripte mogu biti povezane sa središnjim ili južnim talijanskim primjerima. Uzimajući u obzir centralni tlocrt crkve, s apsidama na svakoj strani te neobično veliku grobnicu u središtu¹³⁴, crkva se može interpretirati kao referenca na baziliku Svetog groba u Jeruzalemu, čemu u prilog ide i činjenica da je posvećena sv. Križu. Grobnica u sredini tako može predstavljati Kristov grob, pri čemu se mogu povući paralele sa crkvom San Sepolcro u Milanu, koja datira u drugu četvrtinu 11. stoljeća, zbog svoje simbolične grobnice u središtu kripte.¹³⁵

Od crkava centralnog tlocrta koje potječu iz istog razdoblja vrijedi spomenuti ortodokсни samostan Sv. Andrije u Višegradu, čiji je utemeljitelj kralj Andrija I.: od građevine iz razdoblja Arpadovića danas je sačuvan samo sjeverni bočni brod te je prema sačuvanim ostacima moguće zaključiti kako se radilo o bizantinskom tipu crkve, koja je bila centralnog tlocrta s tri apside, i proširena s egzo- i endonarteksima.¹³⁶ Također, benediktinska opatija u Zselicszentjakabu (danas Kaposszentjakab), značajna zbog činjenice da se radilo o prvoj zabilježenoj plemićkoj zadužbini iz 1061. godine, bila je skromnija inačica kraljevskih centralnih opatijskih crkava manjih dimenzija uz dodatak dvoranjanskog pročelja na zapadu. Ispred male polukružne apsida možda se nalazio trijumfalni luk.¹³⁷

¹³² Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet I. – A rómaiaktól a román korig*, Budapest: Kossuth Kiadó, str. 66.

¹³³ Marosi, Ernő, *A romanika Magyarországon*, str. 26.

¹³⁴ Grobnica je možda izvorno pripadala samom kralju Samuelu Abi (koji je naposljetku pokopan u svojoj drugoj zadužbini, benediktinskoj opatijskoj crkvi u Abasáronu), ili pak nekom drugom članu njegove obitelji. Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 191.

¹³⁵ Szakács, Béla Zsolt, "Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century" str. 212.

¹³⁶ Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet I. – A rómaiaktól a román korig*, str. 66.

¹³⁷ Isto, str. 66 – 67.

8. 2. Crkve kružnog tlocrta

Iz doba Arpadovića sačuvan je veći broj crkava kružnog tlocrta, koje su se većinom nalazile na seoskim područjima. Németh navodi kako niti jedna druga država srednjovjekovne Europe nema toliki broj crkava kružnoga tlocrta, po čemu je Ugarska svakako jedinstvena.¹³⁸ Katkad se njihovi tlocrti uspoređuju s jurtama, tako ističući nomadsku prošlost Mađara. Ističe se četverolisna kapela Sv. Jakova [mađ. *Szent Jakab*] u Jáku (Sl. 26.), datirana oko sredine 13. stoljeća. Nalazi se nasuprot glavnog pročelja benediktinske opatijske crkve u Jáku, o kojoj će više riječi biti kasnije. Kapela je u srednjem vijeku funkcionirala kao župna crkva, budući da opatijska nije kao takva mogla služiti toj svrsi. Premda je njezina izvedba skromnija, po stilu se može zaključiti kako su na njoj radili isti majstori koji su bili zaduženi za drugu fazu izgradnje opatijske crkve, također, prikaz Jaganjca Božjeg u luneti ponad južnog portala opatijske crkve ponovljen je i na luneti kapele.¹³⁹ Nalik kapeli u Jáku je također četverolisna kapela Marije Snježne [mađ. *Heves Boldogasszony*] u Pápocu, zbog čega se smatra kako je djelo istih majstora. Njezin portal od crvenog kamena lokalna je varijanta ostrogonske *Porte Speciose*.¹⁴⁰

Možda najpoznatija mađarska crkva kružnog tlocrta iz doba Arpadovića je crkva u naselju Öskü, koja se okvirno datira u 11. stoljeće. Ima apsidu potkovastog oblika, a njezin specifičan krov je rezultat kasnije pregradnje iz 19. stoljeća. Njoj je slična crkva Sv. Ane u Kallósdu, koja se datira u sredinu 13. stoljeća, također s potkovastom apsidom na istočnoj strani.

¹³⁸ Németh, Zsolt, *A Kárpát-medence legkülönlegesebb Árpád-kori templomai I.*, Szombathely: B. K. L. Kiadó, 2013. str. 17.

¹³⁹ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 204.

¹⁴⁰ Isto, str. 198.

9. Plemićke zadužbine

U prvoj polovici 13. stoljeća dolazi do značajnog fenomena u Ugarskom kraljevstvu: dok su u prethodna dva stoljeća crkve i samostane uglavnom osnivali kraljevi i crkvene osobe, u ovom se razdoblju javljaju sve češća plemićka utemeljenja¹⁴¹. Dolazi do rasta moći plemića¹⁴² koji posjeduju sve više zemlje i naglo se obogaćuju, velikim dijelom i zbog darovnica kralja Andrije II., te gotovo autonomno vladaju svojim područjem zbog čega dolazi do sve češćih konflikata s kraljem. Kao izraz svoga bogatstva i utjecaja osnivaju vlastite samostane i crkve, koji su uglavnom namijenjeni kao grobnica plemića i njegove obitelji. Te su građevine bile u vlasništvu plemića, koji je darovao zemlju i platio troškove njihove izgradnje, te su se prenosile s koljena na koljeno unutar obitelji. Ovisno o bogatstvu pojedine plemićke obitelji, mogle su biti seoske crkve skromnih dimenzija ili pak veće i značajnije građevine. Sačuvani dokumenti pokazuju da su kroz čitavo 12. stoljeće plemići utemeljili 30 samostana, a u prvoj polovici 13. stoljeća njih čak 60, od kojih je polovica podignuta na području Transdanubije. Također, ti su samostani uglavnom bili benediktinski, poznata su samo dva cistercijska.¹⁴³ Određeni primjeri ovih obiteljskih utemeljenja sadrže najznačajnija ostvarenja kasne romanike u Ugarskom kraljevstvu.

Tlocrt najbogatijih plemićkih samostana u svojoj osnovi slijedi bazilikalni raspored s glavnim i dva bočna broda, potekao iz sjeverne Italije u 11. stoljeću - ovaj je tip bio prikladan, budući da su samostani bili namijenjeni za manji broj redovnika. Premda je na početku bilo pokušaja da se podigne par tornjeva na istočnoj strani (npr. Boldva), kasnije se tornjevi postavljaju na zapadno pročelje.¹⁴⁴ Posebnost većine plemićkih utemeljenja sakralnih građevina je galerija namijenjena plemiću, iz koje je mogao promatrati obrede.

¹⁴¹ Najranije zabilježena plemićka zadužbina je samostan u Zselicszentjakabu, kojeg je 1061. utemeljio župan Otto. Berend, Nora; Urbańczyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, str. 131., str. 359.

¹⁴² Riječ 'plemići' i nije najpreciznija terminologija: možda sretnije (ali i nespretnije) rješenje bilo bi nazvati ih 'klanovima' ili pak 'rodovima'; riječ je o obiteljima koje vuku podrijetlo od važnih osoba iz ranije mađarske povijesti.

¹⁴³ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 19-20.

¹⁴⁴ Isto, str. 20.

9. 1. Lébény i Zsámbék

Opatijsku crkvu benediktinskog reda u Lébényu, posvećenu sv. Jakovu, u ranom 13. stoljeću utemeljila je plemićka obitelj Győr, i jedna je od prvih velikih samostanskih crkava koju je utemeljila plemićka obitelj. Riječ je o trobrodnoj bazilici s polukružnim apsidama, bez transepta i parom zapadnih tornjeva, koja je kao takva klasičan primjer takozvanog benediktinskog tipa, a u dekoraciji kamene plastike pokazuje normanske i cistercijske značajke (Sl. 27.).¹⁴⁵

Od crkve u Lébényu i one u Jáku, o kojoj će više riječi biti u sljedećem potpoglavlju, stilistički se dijelom razlikuje samostanska crkva premonstratenskog reda u Zsámbéku (Sl. 28.), danas ruševina¹⁴⁶, koju je utemeljila plemićka obitelj Aynard 1220. godine i posvetila sv. Ivanu Krstitelju. Vjerojatno je završena sredinom stoljeća, možda i kao posljednja plemićka zadužbina, da bi u 15. stoljeću prešla u vlasništvo pavlina.¹⁴⁷ Kao trobrodna i troapsidalna bazilika s parom zapadnih tornjeva i bez transepta, no s poligonalnom središnjom apsidom, lebdećim kontraforima i velikom rozetom između tornjeva dobar je primjer istovremenog supostojanja kasnoromaničkog i ranogotičkog stila.

9. 2. Ják

Svakako najznačajniji primjer, a ujedno i jedini u cijelosti sačuvan, plemićkih zadužbina je benediktinska crkva u Jáku. Često smatrana simbolom mađarske romanike, kroz svoju je povijest više puta oštećena i potom obnavljana.¹⁴⁸ Utemeljio ju je plemić Márton Jáki u središtu svoga posjeda oko 1220. godine, a posvećena je 1256. godine sv. Jurju. Građena je u nekoliko faza: zidovi i kontrafori završeni su prije mongolske invazije, no sjeverni bočni brod biva dovršen iste godine kada je crkva i posvećena. Trobrodna je bazilika s tri polukružne apside, bez transepta, sa zapadnim parom tornjeva koji naglašavaju pročelje, i kao takva tipičan primjer arhitekture plemićkih zadužbina u Ugarskoj (Sl. 29.). Prizemlja tornjeva otvaraju se u

¹⁴⁵ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 203.

¹⁴⁶ Više puta u svojoj povijesti oštećena pa obnavljana, pa u konačnici dijelom srušena u potresu, crkva je naposljetku konzervirana 1889. godine u skladu s načelima zadržavajući sve elemente; tek je ojačana, djelomice izvornim materijalom.

¹⁴⁷ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 205.

¹⁴⁸ Posljednja velika obnova odvila se krajem 19. i početkom 20. stoljeća, prema nacrtima Frigyesa Schuleka.

bočne brodove, što je čest slučaj u Ugarskoj toga vremena. Unutrašnji prostor mračan je zbog prozora malih dimenzija. Interijer je ukrašen freskama od kojih je sačuvano nekoliko fragmenata, u središnjoj apsidi i donjem dijelu jugozapadnog tornja, gdje je prikazan utemeljitelj sa svojom obitelji na južnom zidu, a njegova smrt na zapadnom. Najznačajniji je bogato raščlanjen glavni portal koji izlazi iz plohe zapadnog pročelja, i koji pokazuje normanski utjecaj sa svojim klesanim geometrijskim uzorcima. U luneti se ponad ulaza nalazi prikaz Krista na tronu između dva anđela, a ponad njega, u trolisnim nišama, monumentalne skulpture koje predstavljaju Krista okruženog apostolima u prirodnoj veličini. U nišama pored portala nalaze se skulpture Djevice s djetetom i Samsona u borbi s lavom. Crkva u Jáku imala je velik utjecaj, koji se proširio po cijeloj zemlji, a naročito je luneta s prikazom Jaganjca Božjeg koja se nalazi ponad južnog portala postala model za više obližnjih seoskih crkava.¹⁴⁹ Važan je također podatak da su majstori koji su radili na Jáku obnavljali i katedralu u Gyulafehérváru koja je bila oštećena u mongolskoj invaziji.

¹⁴⁹ Lövei, Pál, *Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*, in. *The architecture of historic Hungary*, Wiebenson, Dora; Sisa, József (ur.), str. 23.

10. 'Kraljevski stil': pitanje utjecaja

Kao novoutemeljeno kršćansko kraljevstvo, Ugarska u počecima nije imala svoje vlastite crkvene spomenike iz kojih je mogla crpiti rješenja i razvijati ih za novu sakralnu arhitekturu, već ih je poput liturgije i samih crkvenih osoba uvozila izvana, iz zemalja s razvijenijom crkvenom organizacijom, a time i arhitekturom. Umjetnički i stilski impulsi dolazili su iz više različitih smjerova, ovisno o periodu, ali i o trenutnoj političkoj situaciji u međunarodnom kontekstu. Prenosioci stilova najčešće su bile radionice i crkvene osobe koje su naročito u početku bile mahom stranci, i premda su pisani izvori razmjerno rijetki, za određeni dio spomenika njihov se stilski utjecaj može pretpostaviti usporedbom s drugim sakralnim spomenicima istoga razdoblja na drugim područjima.

Razdoblje predromanike u Ugarskoj kada se podižu prve sakralne građevine otprilike odgovara otonskome periodu, kao svojevrsnoj poveznici između karolinške i romaničke umjetnosti, i traje okvirno od prve polovice 10. stoljeća do treće četvrtine 11. stoljeća. Prvi su redovnici i misionari uglavnom dolazili iz njemačkog područja; u pisanim se izvorima između ostalih spominju sv. Wolfgang, redovnik iz Einsideln i kasniji biskup Regensburga, biskup Bruno iz Sankt-Gallena te biskup Pilgrim iz Passaua – njihovim posredstvom dolaze mogući utjecaji iz područja Švapske, Salzburga, Magdeburga i Regensburga.¹⁵⁰

Translacija stilskih značajki često se zbivala putem dinastičkih brakova te je u tome kontekstu važno spomenuti brak Stjepana I. s Gizelom, sestrom kralja Henrika II. Ranu sakralnu arhitekturu Ugarskog kraljevstva obilježava često kompleksni zapadni dio, poput zapadne apside s kriptom, čiji se primjer nalazi u Pannonhalmi. Zapadna je apsida s kriptom i transeptom česta u otonskoj arhitekturi, primjerice u katedrali u Bambergu, koju je utemeljio upravo Henrik II., a iz izvora je poznato da je mađarski nadbiskup Anastas (Astrik) prisustvovao posvećenju katedrale 1012. godine. Zapadnu je apsidu imala i ranija katedrala u Wormsu, datirana između 1000. i 1018. godine.¹⁵¹ Možda najznačajnija karakteristika ranih građevina dvotoranjsko je zapadno pročelje, koje s vremenom postaje jedna od prepoznatljivih značajka romaničke arhitekture Ugarskog kraljevstva. Par zapadnih tornjeva tako se javlja na katedralama u Kaloči, Stolnom Biogradu te možda Vesprimu. Ta je arhitektonska značajka poznata iz područja Gornje Rajne: sa sigurnošću se javlja na crkvi sv. Leodegara u

¹⁵⁰ Szakács, Béla Zsolt, "Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century", u: *Hortus Artium Medievalium* 3, 1997., str. 158.

¹⁵¹ Isto, str. 152.

Schönenwerdu, benediktinskoj opatiji Muri i crkvi sv. Aurelija u Hirsauu, možda i katedrali u Strasbourgu. Benediktinska opatija Muri pripadala je opatiji Gorze koja je pokrenula reformu nalik klinijevskoj brojnih opatija u regiji, između njih Hirsaua i Schaffhausena; čini se da je reformu podržavao papa Leon IX., koji je imao i političke veze s Ugarskom u doba kralja Andrije I., a kratko je i boravio u kraljevstvu.¹⁵² Također, brat kraljice Gizele Bruno bio je augsburški biskup, odakle je poznata dvotoranjska crkva sv. Stjepana. Katedrala u Salzburgu koju je obnovio biskup Hartvik vjerojatno je imala par tornjeva, kao i benediktinska opatija Tegernsee: kralj Stjepan I. spominje se u nekrologijama obiju crkava.¹⁵³ Osim u elementima poput zapadne apside i dvotoranjskog pročelja, otonski se utjecaj primjećuje i kod kripti u katedrali u Vácu te opatiji u Tihanyu. Riječ je o ravno zaključenim kriptama pravokutnog, odnosno kvadratnog tlocrta, kakve su se gradile u regiji Gornje Rajne; slične kripte nalaze se u katedrali u Konstanzu i u opatiji Muri.¹⁵⁴ Otonske značajke Szakács primjećuje i kod prve faze kaločke katedrale, koju na temelju sličnosti tlocrta uspoređuje s crkvom sv. Pantaleona u Kölnu.¹⁵⁵

U ranoromaničkoj arhitekturi Ugarske zamjetni su i određeni elementi bizantskog porijekla, obično posredstvom područja na Jadranu pod bizantskom sferom utjecaja, koji se mogu primijetiti u centralnom tlocrtu crkava u Feldebróu i Székszardu. U Stolnom Biogradu glavnu su apsidu flankirale prostorije kvadratnog tlocrta, svojevrsni aneksi koji su prema nekim autorima imali gornji kat, pri čemu su povučene paralele sa S. Apollinare in Classe u Ravenni; također, interijer sadrži mozaike sa zlatnom pozadinom, kao još jedna asocijacija na bizantsku arhitekturu. Međutim, bizantski se impulsi ponajviše primjećuju u dekoracijama. Arhitektonskom dekoracijom u Ugarskoj u drugoj polovici 11. stoljeća prevladavaju palmetni frizovi i kapiteli s posebno bodljikavom inačicom akantova lista, nazvanoj *acanthus spinosa*. Ti su motivi bizantinskog porijekla i naročito česti u Ugarskoj¹⁵⁶, a njihove najbliže paralele nalaze se u Italiji. Iako su palmetni frizovi obilato korišteni u područjima bizantske sfere utjecaja, njihova verzija koja se sastoji od dvije linije listova koje povezuje vrpca pronalazi se gotovo isključivo u Ugarskoj (Sl.30.) – jedini približno isti primjer primijećen je na sjevernom

¹⁵² Szakács, Béla Zsolt, "Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century" str. 214.

¹⁵³ Szakács, Béla Zsolt, "Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century", u: *Hortus Artium Medievalium* 3, 1997., str.158.-159.

¹⁵⁴ Szakács, Béla Zsolt, *The benedictine abbey church in Tihany*, u: *The art of Medieval Hungary*, (ur.) Barral i Altet, Xavier; Lóvei, Pál; Lucherini, Vinni; Takács, Imre, 2018., str. 356.

¹⁵⁵ Szakács, Béla Zsolt, "Town and Cathedral in Medieval Hungary", str. 215.

¹⁵⁶ Prema ranijim je tezama izvorište palmetnog motiva dovođeno u vezu s palmetnim dekoracijama nomadskih Mađara, prije njihovog dolaska u Karpatski bazen.

portalu katedrale u Lundu, koja se obično povezuje sa sjevernotalijanskim radionicama.¹⁵⁷ Palmetni friz javlja se i kao dekoracija Kolomanovog sklopa sv. Marije u Zadru (Sl. 31.), ponešto drugačiji od ugarskih. Slični palmetni frizovi nalaze se na području Lombardije, no oni iz sv. Marije povezuju se s radionicom koja je bila zadužena za tzv. kontarinijevsku fazu sv. Marka u Veneciji. Još jedna sličnost ovih dviju građevina je u kubičnim kapitelima, pa se pretpostavlja da je Koloman odabrao upravo tu venecijansku radionicu za svoj sklop, unatoč nestabilnim političkim prilikama Ugarske i Venecije.¹⁵⁸

Skupina djela skulpturalne arhitektonske plastike također se može povezati s bizantskim utjecajima. Stjepanov se sarkofag iz Stolnog Biograda prema pojedinim autorima pripisuje tzv. zalavárskoj radionici, koja je djelovala četrdesetih godina 11. stoljeća; osim sarkofaga, moguće je da je luneta iz Gyulafehérvára s prikazom Krista na prijestolju također njihovo djelo, kao i reljef iz Pécsvárada te još neki fragmenti iz drugih građevina, no to je vrlo teško potvrditi. Radionica pokazuje bizantski utjecaj iz područja jadranske obale ili Venecije, a znakovito je da Stjepanov nasljednik Petar Orseolo potječe upravo iz Venecije – možda upravo on daje izraditi sarkofag nakon Stjepanove smrti.¹⁵⁹ Unatoč svemu navedenome, Dercsényi zaključuje kako bizantski utjecaj nije toliko primjetan koliko bi se zbog geografske blizine očekivalo, možda upravo zbog političkih razloga, odnosno čestih sukoba dviju država.¹⁶⁰

Najznačajniji tip tlocrta romaničkih sakralnih građevina u Ugarskom kraljevstvu tzv. je benediktinski ili lombardski tip, u njemačkoj literaturi pak nazivan *bayerische Kirchentyp*,¹⁶¹ koji se obično veže uz pojavu ranoromaničkog stila u Ugarskoj na kraju 11. stoljeća i o kojemu je već bilo riječi. Taj tlocrt, proširen po mediteranskom području kao i u Austriji i južnoj Njemačkoj, uspoređivan je s nekim bavarskim primjerima reformskog pokreta iz Hirsaua, no u Bavarskoj taj se tlocrt primjećuje od kraja 11. stoljeća, dok su ugarski primjeri raniji; također, rane bavarske crkve nisu imale zapadne tornjeve koje nalazimo u Ugarskoj, no s druge strane,

¹⁵⁷ Szakács, Béla Zsolt, "What did Piroška see at Home? Art and Architecture in Hungary around 1100", u: *Piroška and the Pantokrator - Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*, (ur.) Sággy, Marianne; Osterhout; Robert, Budapest: CEU Press, 2019., str. 39.-62. What did Piroška see at Home? Art and Architecture in Hungary around 1100 | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu, str. 50.

¹⁵⁸ Usp. Marinković, Ana, "Funkcija, forma, tradicija – kraljevska kapela Kolomana Učenog u samostanu sv. Marije u Zadru", str. 60.-62.

¹⁵⁹ Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, str. 12.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Szakács, Béla Zsolt, „The Place of East Central Europe on the Map of Romanesque Architecture”, u: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective*, (ur.) Jaritz, Gerhard; Szende, Katalin, London – New York: Routledge, 2016., str. 205-224. The Place of East Central Europe on the Map of Romanesque Architecture | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu, str. 213.

taj se tlocrt koristi u regiji Gornje Rajne od ranog 11. stoljeća, što je još jedan znak da je ranije spomenuta regija očigledno imala značajan utjecaj tijekom druge polovice 11. stoljeća.¹⁶² Najveći broj katedrala i opatijskih crkava benediktinaca, koji su podupirali crkvenu reformu, sagrađene su prateći lombardski tlocrt.

Dolaskom cistercitskog reda i pojavom elemenata rane gotike koja dugo vremena supostoji s romaničkim oblicima jača francuski utjecaj u arhitekturi, koji se između ostaloga primjećuje na ikonografskom programu ostrogonskog portala *Porta Speciosa*, kao i na pojedinim reljefima na stepeništu koja vode u kriptu katedrale u Pečuhu, te na određenim crkvama, uglavnom cistercitskoga reda. Utjecaj sjevernofrancuskih gotičkih katedrala vidljiv je u drugoj fazi katedrale u Kaloči, koja je podignuta u prvoj polovici 13. stoljeća s deambulatorijem s radijalnim kapelama i sadrži bogatu kamenu plastiku s vegetabilnim motivima u gotičkome stilu. Budući da je opatija u Somogyváru utemeljena za francuske redovnike iz opatije Saint-Gilles-du-Gard, logičan bi bio vidljivi francuski utjecaj, međutim usprkos tome crkva je po svojim arhitektonskim rješenjima bliža najranijim ugarskim bazilikama negoli francuskim romaničkim crkvama 12. stoljeća. Ta činjenica ne ide u prilog pretpostavljenoj tezi da izvorište pojedinih oblika Kolomanovog sklopa u sv. Mariji u Zadru treba tražiti u Somogyváru, kao posredniku francuskog utjecaja koji je putem Ugarske i somogyvarskog opata francuskog podrijetla Odila stigao u Zadar. Kao zanimljivost iz ranijeg razdoblja vezanu uz francusko područje izdvajam pomalo neočekivan odabir titulara opatije u Tihanyu, koja je posvećena sv. Aignanu Orleanskom, biskupu koji je pomogao u obrani grada u napadu Atililne vojske 451. godine - naime, ugarski su povjesničari dugo vremena, a naročito u srednjem vijeku Hune smatrali precima Mađara.

Uloga kraljeva bila je od velike važnosti u daljnjoj diseminaciji stila, koji bi se mogao uvjetno nazvati „kraljevskim stilom“. Njegova se važnost vidi primjerice u širenju gotičkih impulsa od kraljevskog dvorca u Ostrogonu Bele III. kao i u plemićkim zadužbinama, koje upotrebljavaju arhitektonska rješenja ranijih kraljevskih bazilika i opatijskih crkava. Ta rješenja, različita ovisno o slučaju i razdoblju, ne mogu se nazvati formalnim stilom, već prije simboličkim, budući da je postojala svijest o značajnosti kraljevskih zadužbina, kao i želja da ih se prati u arhitekturi.

¹⁶²Szakács, Béla Zsolt, “Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century”, str. 217.

11. Zaključak

Doba romanike u Ugarskom kraljevstvu u najvećoj se mjeri podudara s razdobljem vladavine dinastije Arpadovića, koja traje od utemeljenja kraljevstva 1000./1001. godine pa do dolaska dinastije Anžuvina na tron 1301. godine. Premda najveći dio romaničkih spomenika nekadašnjeg kraljevstva nije očuvan, naročito oni najraniji, ili je pak obnovljen do te mjere da se njegova izvorna forma više niti ne nazire, metodom komparacije i zaslugom arheologa, povjesničara umjetnosti te ponekog fragmenta koji je preživio vihore stoljeća, moguće je stvoriti približnu sliku o njima.

Najranije sakralne građevine, katedrale te samostanske crkve podiže prvi kralj Stjepan I., no o njima je samo manji dio podataka poznat. Te su prve crkve vjerojatno u najvećoj mjeri sagrađene od drva, na što ukazuje i činjenica da kralj Ladislav I. 1092. godine izdaje dekret u kojemu nalaže obnovu crkava u lošem stanju ili nanovo podizanje onih koje su uništene tijekom poganskih pobuna koje su zahvatile zemlju nakon Stjepanove smrti. Stabilizacija kraljevstva – pa tako usporedno i ugarske Crkve, u 11. stoljeću zahtijevala je otpornu kamenu arhitekturu koja je dotada bila po svemu sudeći nepoznata u Ugarskoj. Prve su kamene crkvene građevine podizane sporo, tijekom procesa koji je katkad trajao i više desetljeća, a vrlo je vjerojatno da su prvi majstori i klesari došli izvana, budući da ugarski graditelji nisu imali znanja niti iskustva potrebnog za takve pothvate. Stilistički su impulsi dolazili iz različitih smjerova, u čemu prednjače područja Italije i Njemačke.

U drugoj polovici 11. stoljeća u Ugarskom se kraljevstvu pojavljuje novi tip crkava: riječ je o trobrodnim i troapsidalnim bazilikama bez transepta i s parom tornjeva na zapadnom pročelju, koji je nazvan benediktinsko-lombardskim tipom. Prvi je primjer takvog tipa tlocrta katedrala u Pečuhu, koju potom slijedi velik broj drugih katedrala, ali i samostanskih crkava, uglavnom benediktinaca koji su podupirali klinijevsku reformu.

U prvim se desetljećima 13. stoljeća pojavljuju ranogotički utjecaji, koji se djelomično pripisuju djelovanju cistercitskoga reda. Katedrala u Kaloči obnovljena je u klasičnom gotičkom stilu, no kao takva je svojevrsna iznimka, budući da je na većini građevina toga doba prisutno supostojanje kasnoromaničkog i ranogotičkog stila, koji se ne mogu uvijek jasno razlučiti jedan od drugoga, što je vidljivo na primjeru opatijske crkve u Zsámbéku.

Zadnja faza vladavine dinastije Arpadovića tijekom druge polovice 13. stoljeća, može se okarakterizirati dominacijom visokogotičke arhitekture, koja je vezana uz kraljevski dvor,

što je često u istočno-središnjoj Europi. Uvode se novi arhitektonski elementi, poput poligonalnog svetišta i novih tipova svoda, koji postaju široko rašireni. Novine u arhitekturi slijede i novopridošli prosjački redovi dominikanaca i franjevac, kao i novoutemeljeni red pavlina. Premda je romanički stil u to vrijeme još uvijek prisutan, sve je rjeđi, a njegov se završni period smješta na sâm kraj 13. stoljeća.

Tijekom izrade ovoga rada, primijećen je nedostatak literature na drugim jezicima osim mađarskoga, tako da je cilj rada unijeti više svjetla na ovo zanimljivo područje i ujedno ga sistematizirati, a možda i otvoriti poneka pitanja kao potencijalnu inspiraciju za buduća komparativna istraživanja. Također, mišljenja sam kako je svakako poželjno bogatije i proširenije znanje o državi koja ne samo da dijeli granicu s Hrvatskom, već i gotovo tisuću godina dugu povijest pod zajedničkom krunom.

Literatura

- Berend, Nora; Urbančzyk, Przemysław; Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages : Bohemia, Hungary and Poland c.900- c.1300*, New York: Cambridge University Press, 2013.
- Bierbauer, Virgil, *A magyar építészet története*, Gödöllő: Attraktor Kiadó, 2004.
- Buzás, Gergely; Tóth, Endre, *Magyar építészet 1. - A rómaiaktól Buda elfoglalásáig*, Budapest: Kossuth Kiadó, 2016.
- Čorak, Željka; Deanović, Ana, *Zagrebačka katedrala od 11. do sredine 19. stoljeća*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1988.
- Dercsényi, Dezső, *Romanesque architecture in Hungary*, Budapest: Kossuth Kiadó, 1975.
- Engel, Pál, *The realm of St Stephen – a history of medieval Hungary, 895-1526*, London; New York: I. B. Tauris, 2001.
- Kaiser, Ottó, *Árpád-kori templomok*, Pécs: Alexandra Kiadó, 2021.
- Klaić, Nada, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb: Liber, 1982.
- Kontler, László, *Povijest Mađarske : tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb: Srednja Europa, 2007.
- Lövei, Pál, „*Medieval architecture in Hungary: ca. 985 to ca. 1470*”, u: *The architecture of historic Hungary*, (ur.) Wiebenson, Dora; Sisa, József, Cambridge - Massachusetts: MIT Press, 1998.
- Marosi, Ernő, *A romanika Magyarországon*, Budapest: Corvina Kiadó, 2013.
- Marosi, Ernő, „*Fénylik a mű nemesen*” – válogatott írások a középkori művészet történetéből, Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2020.
- Tóth, Endre; Buzás, Gergely, *Magyar építészet 1. - A rómaiaktól a román korig*, Budapest: Kossuth Kiadó, 2001.
- Petricioli, Ivo, *Umjetnička baština samostana sv. Marije u Zadru*, u: *Kulturna baština samostana svete Marije u Zadru*, Zadar: Institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1968., str. 61.-100.
- *Povijest Mađarske*, (ur.) Hanák, Péter Zagreb: Barbat, 1995.
- Rados, Jenő, *Magyar építésztörténet*, Budapest: Terc Kft., 2013.
- Rozsnyai, József; Szakács, Béla Zsolt, *A magyar építészet rövid története*, Budapest: Holnap Kiadó, 2017.

- Szakács, Béla Zsolt, *Árpád-kori építészet a Dunántúlon*, Budapest: Martin Opitz Kiadó, 2021.
- Szakács, Béla Zsolt, *The benedictine abbey church in Tihany*, u: *The art of Medieval Hungary*, (ur.) Barral i Altet, Xavier; Lővei, Pál; Lucherini, Vinni; Takács, Imre, Rome: Viella, Bibliotheca Academiae Hungariae, Studia:7, 2018., str. 355.-358.

Internetski izvori

- Buzás, Gergely, „Magyarország korai székesegyházairól”, u: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania VI / Középkori egyházi építészet Erdélyben VI Medieval ecclesiastical architecture in Transylvania VI*, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2020., str. 7.-38. Magyarország korai székesegyházairól | Gergely Buzás - Academia.edu (pristupljeno 11. 08. 2022.)
- Jurković, Miljenko, „Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u 12. stoljeću”, u: *Zbornik Hrvatska/Mađarska – stoljetne književne i likovno-umjetničke veze*, (ur.) Damjanov, Jadranka, Zagreb, Biblioteka Relations, 1995., str.13.-18.; 274.-278. Jedan primjer hrvatsko-ugarskih veza u XII stoljeću (researchgate.net) (pristupljeno 05.09.2023.)
- Koszta, László, “Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical System in Hungary?”, u: *A Kárpát-medence a magyarság és Bizánc \ The Carpathian Basin - the Hungarians and Byzantium*, Szeged: Universitatis Szegediensis Opuscula Byzantina XI., 2014., str. 127.-143. Byzantine Archiepiscopal Ecclesiastical System in Hungary? | László Koszta - Academia.edu (pristupljeno 02. 11. 2022.)
- Marinković, Ana, “Funkcija, forma, tradicija – kraljevska kapela Kolomana Učenog u samostanu sv. Marije u Zadru”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 40, No. 1, 2005., str. 43.-74. FUNKCIJA, FORMA, TRADICIJA - KRALJEVSKA KAPELA KOLOMANA UČENOG U SAMOSTANU SV. MARIJE U ZADRU (srce.hr) (pristupljeno 05.09.2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „A kereszthajó az Árpád-kori építészetben (The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary)”, u: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben VI.*, (ur.) Szócs, Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2020., str. 61.-82. A kereszthajó az

Árpád-kori építészetben (The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary) | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 10. 08. 2022.)

- Szakács, Béla Zsolt, „Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century”, u: *Architektura w początkach państw Europy Środkowej; Architecture in the Early Period of the States of Central Europe*, (ur.) Janiak, Tomasz; Stryniak, Dariusz, Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego, 2018., str. 199. -222. Architecture in Hungary in the Early Eleventh Century | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 02.03.2021)
- Szakács, Béla Zsolt, „Dombó és a korai altemplomok Magyarországon”, u: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*, (ur.) Kollár, Tibor, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2010., str. 671.-715. Dombó és a korai altemplomok Magyarországon | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 13. 05. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century”, u: *Romanesque and the Mediterranean*, (ur.) Bacile, Rosa, Maria; McNeill, John, London: British Archaeological Association, 2015., str. 193. -203 Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 13.05.2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „The Place of East Central Europe on the Map of Romanesque Architecture”, u: *Medieval East Central Europe in a Comparative Perspective*, (ur.) Jaritz, Gerhard; Szende, Katalin, London – New York: Routledge, 2016., str. 205-224. The Place of East Central Europe on the Map of Romanesque Architecture | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 23.08.2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „The Italian connection: theories on the origin of Hungarian Romanesque art”, u: *Medioevo: arte e storia*, (ur.) Quintavalle, Arturo Carlo, Milano: Electa, 2008., str. 648, -655. The Italian connection: theories on the origin of Hungarian Romanesque art | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 13.05.2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „Építészet Szent László korában (Architecture in the age of King St Ladislas)”, u: *Szent László emlékkönyv*, (ur.) Bódvai, András 2021, Budapest: Bethlen Gábor, 2021., str. 119. -143. Építészet Szent László korában (Architecture in the age of King St Ladislas) | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 13.05.2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, “Az államalapítás korának építésze Magyarországon (Architecture of the age of foundation of the state of Hungary)”, in: *Műemlékvédelem*

XLIV, 2000., str. 67. -74. Az államalapítás korának építészeté Magyarországon (Architecture of the age of foundation of the state of Hungary) | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 20.05.2021.)

- Szakács, Béla Zsolt, „Két altemplom – Pannonhalma és Tihany [Two crypts: Pannonhalma and Tihany]”, u: *Als ich can Tanulmányok Urbach Zsuzsa* 80. születésnapjára, (ur.) Gaylhoffer-Kovács, Gábor; Székely, Miklós, Budapest: CentrArt, 2013., str. 14.-23. Két altemplom – Pannonhalma és Tihany [Two crypts: Pannonhalma and Tihany] | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 13. 05. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, “Town and Cathedral in Medieval Hungary”, u: *Hortus Artium Medievalium* 12, 2006., str. 207. -220. Town and Cathedral in Medieval Hungary (researchgate.net) (pristupljeno 17. 10. 2022.)
- Szakács, Béla Zsolt, “The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years”, u: *Arte Medievale N.s.* IV, 2005., str. 31.-44. The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 24. 05. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, “Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon (Four-lobed churches of Medieval Hungary)”, u: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Középkori egyházi építészet Erdélyben*, (ur.) Szöcs, Péter Levente, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2012., str. 7.-34. Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon [Four-lobed churches of Medieval Hungary] | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 17. 10. 2022.)
- Szakács, Béla Zsolt, „Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz”, u: *A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, (ur.) Guitman, Barnabás, Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009., str. 146.-161. Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 24. 05. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, “Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century”, u: *Hortus Artium Medievalium* 3, 1997., str. 149.-163. Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century (srce.hr) (pristupljeno 09. 04. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, “What did Piroska see at Home? Art and Architecture in Hungary around 1100”, u: *Piroska and the Pantokrator - Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*, (ur.) Sággy, Marianne; Osterhout; Robert,

Budapest: CEU Press, 2019., str. 39.-62. What did Piroska see at Home? Art and Architecture in Hungary around 1100 | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 09. 04. 2023.)

- Szakács, Béla Zsolt, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, u: *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, (ur.) Rusu, Adrian Andrei, Cluj-Napoca: Mega, 2006., str. 179. -205. Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 20. 05. 2021.)
- Szakács, Béla Zsolt, „The reconstruction of Pannonhalma: archaism in 13th-century Hungary”, u: *Romanesque and the Past*, (ur.) McNeill, John; Plant, Richard, London: British Archaeological Association, 2013., str.171.-180. THE RECONSTRUCTION OF PANNONHALMA: ARCHAISM IN 13TH-CENTURY HUNGARY | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 09. 04. 2023.)
- Szakács, Béla Zsolt, „A templomok nyugati térelrendezése és a "nemzetségi monostor" kérdése / Western complexes of the medieval Hungarian churches and the problem of the "kindred monastery”, u: *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania III*, (ur.) Marcu Istrate, Daniela; Rusu, Adrian Andrei, Satu Mare: Editura Muzeului Sătmărean, 2004., str. 71.-98. A templomok nyugati térelrendezése és a "nemzetségi monostor" kérdése | Béla Zsolt Szakács - Academia.edu (pristupljeno 02. 11. 2022.)
- Šimunić, Buršić, Marina; „Svod u zvoniku crkve sv. Marije u Zadru u kontekstu najranijih europskih svodova s dijagonalnim lukovima”, u: *Prostor - znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 20 No. 1(43), 2012., str. 20.-31. Svod u zvoniku crkve sv. Marije u Zadru u kontekstu najranijih europskih svodova s dijagonalnim lukovima (srce.hr) (pristupljeno 08.09.2023.)
- Vežić, Pavuša; „Zvonik i kapitularna dvorana u Samostanu Sv. Marije Male u Zadru: kraljevska kapela – kapitul – sakristija – memorija”, u: *LAUDE NITENS MULTA: Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekenegina epitafa*, (ur.) Vežić, Pavuša; Josipović, Ivan, Sveučilište u Zadru, 2018. LAUDE NITENS MULTA: Zbornik radova s kolokvija u povodu 900. obljetnice Vekenegina epitafa | Morepress (unizd.hr) (pristupljeno 11.09.2023.)

Popis slikovnih priloga

Sl. 01. Mapa katedrale, prema utemeljiteljima

Sl. 02. Mapa opatija, prema utemeljiteljima

Sl. 03. Rodoslovno stablo dinastije Arpadovića (izvor: Kontler, 2007., str. 552.)

Sl. 04. Biskupije u doba kralja Stjepana; tamnija boja označava ranije, svjetlija kasnije (izvor: Buzás, 2022., str. 38.)

Sl. 05. Crkvena organizacija Ugarskog kraljevstva u 12. stoljeću (izvor: Berend; Urbančzyk; Wiszewski, 2013., str. X.)

Sl. 06. Tlocrt katedrale u Stolnom Biogradu, prema Kralovánoskyju, 1988. (izvor: Szakács, “Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century”, 1997., str. 157.)

Sl. 07. Tlocrt crkve sv. Marije u Zadru, zvonika i kapitularne dvorane (izvor: Marinković, 2005., str. 51.)

Sl. 08. Tlocrt katedrale u Gyulafehérváru, prema A. Kovácsu, 1996. (izvor: Szakács, „A kereszthajó az Árpád-kori építészetben (The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary)”, 2020., str. 75.

Sl. 09. Luneta s prikazom *Maiestas Domini*, južni portal katedrale u Gyulafehérváru (izvor: Szakács, „Építészet Szent László korában (Architecture in the age of King St Ladislas), 2021., str. 122.)

Sl. 10. Prva katedrala u Kaloči, prema Henszlmannu, 1869. (izvor: Szakács, “Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century“, 1997., str. 152.)

Sl. 11. Prva katedrala u Kaloči, prema Foerku, 1911. (izvor: Szakács, “Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century“, 1997., str. 153.)

Sl. 12. Rekonstrukcija prve katedrale u Kaloči, prema Foerku, 1912. (izvor: Szakács, “Western Complexes of Hungarian Churches of the Early Eleventh Century“, 1997., str. 153.)

Sl. 13. Tlocrt druge katedrale u Kaloči, prema Kozáku, 1993. (izvor: Szakács, „A kereszthajó az Árpád-kori építészetben (The Transept in the Romanesque architecture of medieval Hungary)”, 2020., str. 75.)

- Sl. 14. Tlocrt katedrale u Pečuhu (izvor: Szakács, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, 2006., str. 194.)
- Sl. 15. Kripta katedrale u Pečuhu (izvor: Szakács, „Dombó és a korai altemplomok Magyarországon”, 2010., str. 701.)
- Sl. 16. *Porta Speciosa*, katedrala u Ostrogonu, ulje na platnu, slika nepoznatog autora (izvor: preuzeto sa stranice Magyar Elektronikus Könyvtár - Az esztergomi Porta Speciosa. (oszk.hu) (pristupljeno 22. 08. 2023.))
- Sl. 17. Tlocrt opatijske crkve u Pannonhalmi, prema I. Takácsu (izvor: Szakács, „Két altemplom – Pannonhalma és Tihany [Two crypts: Pannonhalma and Tihany]”, 2013., str. 14.)
- Sl. 18. Interijer kripte u opatijskoj crkvi u Tihanyu (izvor: Szakács, „The reconstruction of Pannonhalma: archaism in 13th-century Hungary”, 2013., str. 177.)
- Sl. 19. Tlocrt kripte u opatijskoj crkvi u Tihanyu, prema Szakálu, 1953. (izvor: Szakács, „The reconstruction of Pannonhalma: archaism in 13th-century Hungary”, 2013., str. 178.)
- Sl. 20. Tlocrt opatijske crkve u Somogyváru (izvor: Szakács, „Építészet Szent László korában (Architecture in the age of King St Ladislas), 2021., str. 128.)
- Sl. 21. Tlocrt opatijske crkve u Bélapátfalvi (izvor: Szakács, „Megjegyzések korai ciszterci templomaink szentélyformáihoz”, 2009., str. 154.)
- Sl. 22. Tlocrt opatijske crkve u Ócsi (izvor: Szakács, „Cathedrals in the Early 13th Century in Hungary”, 2006., str. 205.)
- Sl. 23. Tlocrt opatijske crkve u Szekszárd; opatijska crkva iz 11. stoljeća (izvor: Buzás; Tóth, 2016., str. 65.)
- Sl. 24. Tlocrt opatijske crkve u Feldebrőu; plan arheoloških istraživanja prema Koválovsky, 1993. (izvor: Szakács „Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century”, 2015., str. 194.)
- Sl. 25. Opatijska crkva u Feldebrőu; rekonstrukcija prema Levárdy, 1976. (izvor: Szakács „Hungary, Byzantium, Italy: Architectural Connections in the 11th Century”, 2015., str. 194.)
- Sl. 26. Tlocrt i presjek kapele sv. Jakovu u Jáku (izvor: Szakács, “Négykaréjos templomok az Árpád-kori Magyarországon (Four-lobed churches of Medieval Hungary)”, 2012., str. 30.

Sl. 27. Tlocrt i presjek opatijske crkve u Lébényu (izvor: Szakács, „A templomok nyugati tételrendezése és a "nemzetségi monostor" kérdése / Western complexes of the medieval Hungarian churches and the problem of the "kindred monastery", 2004., str. 92.)

Sl. 28. Opatijska crkva u Zsámbéku (izvor: Buzás; Tóth, 2016., str. 117.)

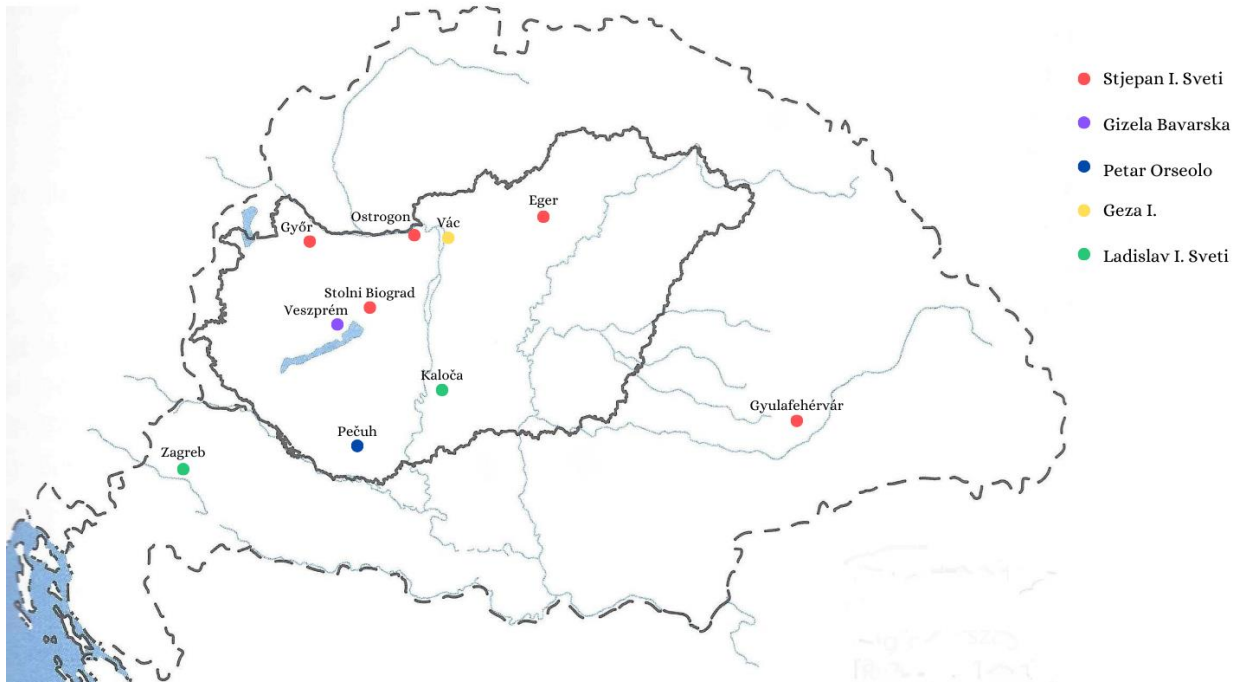
Sl. 29. Zapadni portal opatijske crkve u Jáku (izvor: Romanesque Architecture Hungary | Europe Between East And West (wordpress.com) pristupljeno 08.09.2023.)

Sl. 30. Vijenac s palmetnim frizom u kapitularnoj dvorani sv. Marije u Zadru (izvor: Marinković, 2005., 54.)

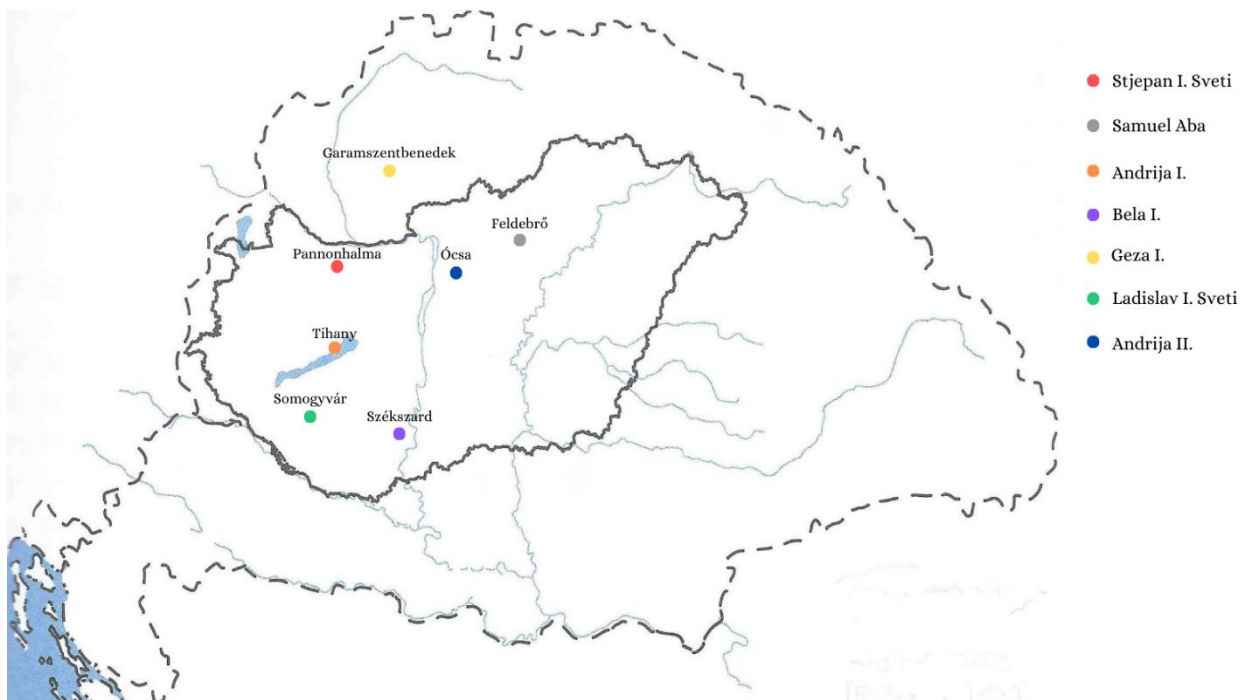
Sl. 31. Fragment s palmetnom dekoracijom iz katedrale u Vesprimu (izvor: *The Art of Medieval Hungary*, 2018.)

Slikovni prilozci

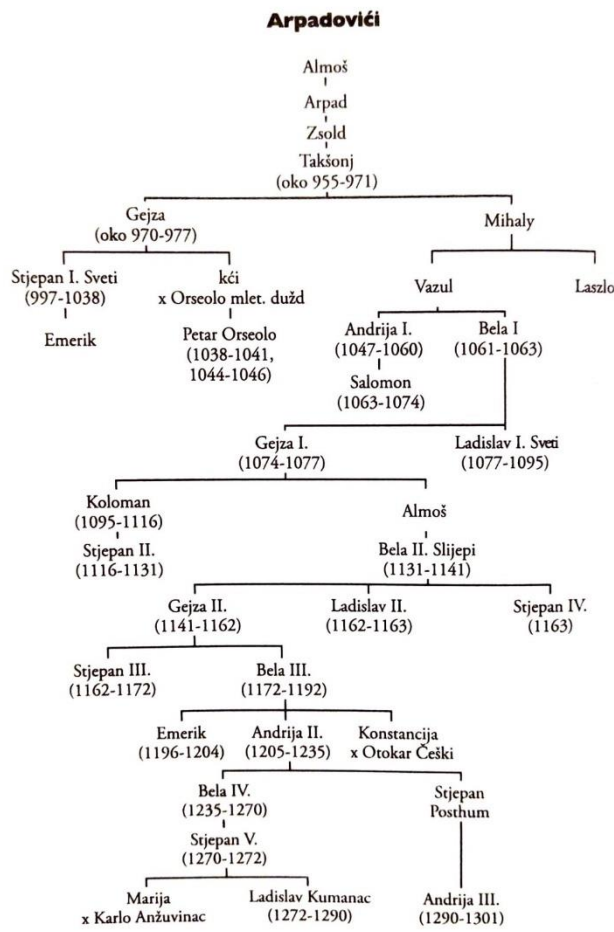
Slika 01

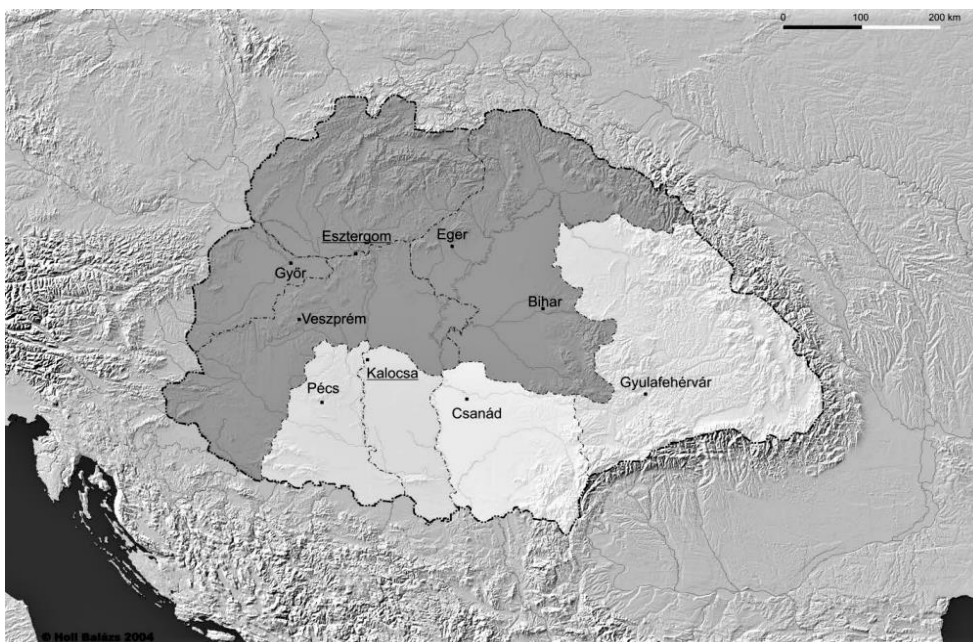
Slika 02

Slika 03

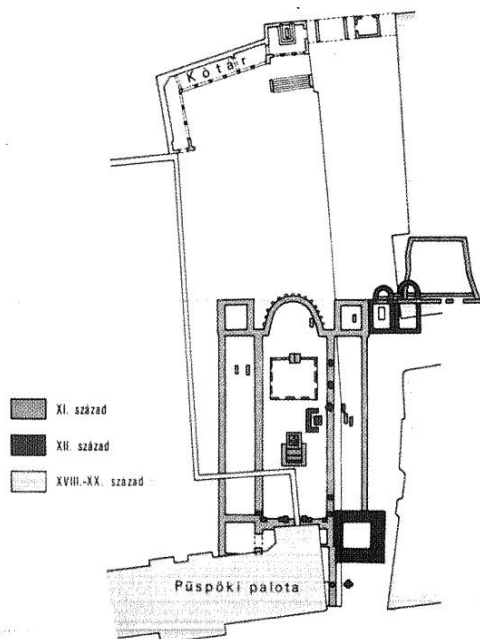
Slika 04

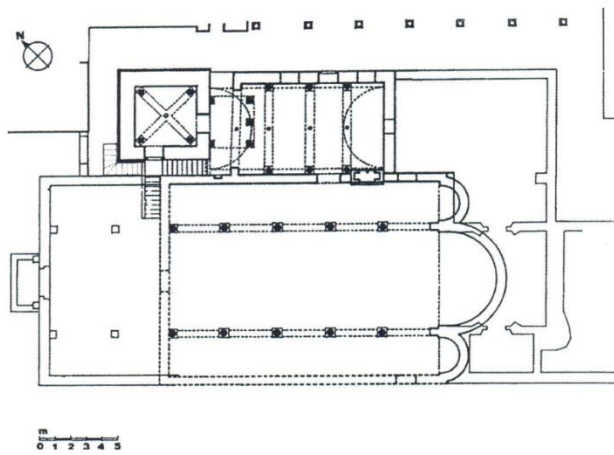
Slika 05

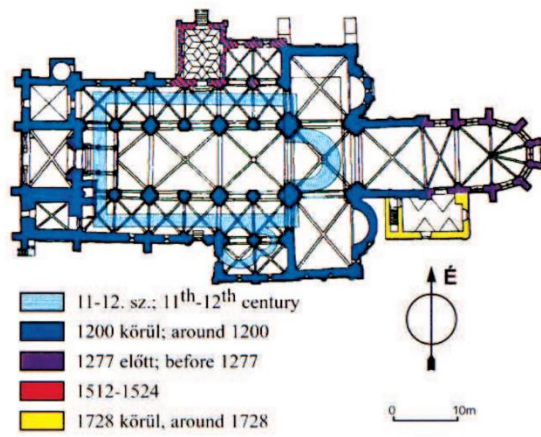
Slika 06

Slika 07

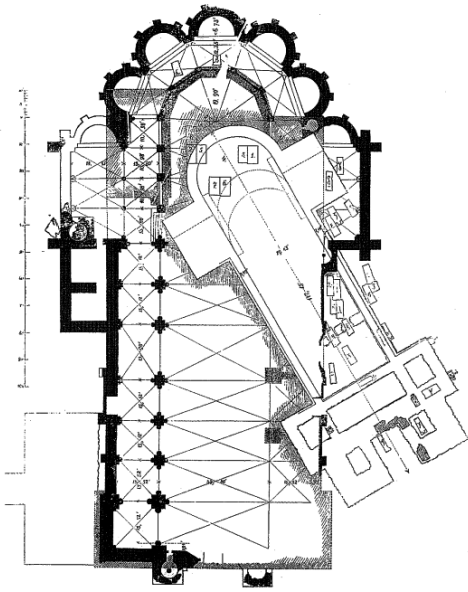
Slika 08

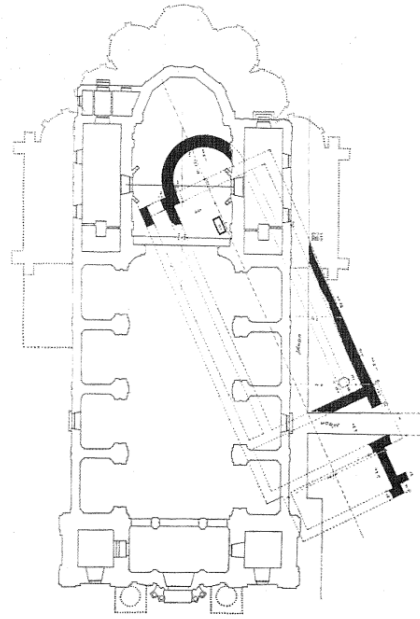
Slika 09

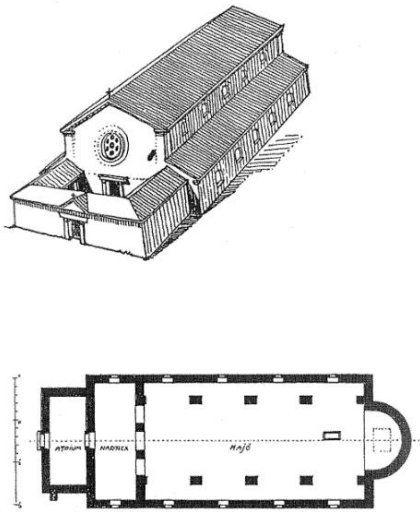
Slika 10

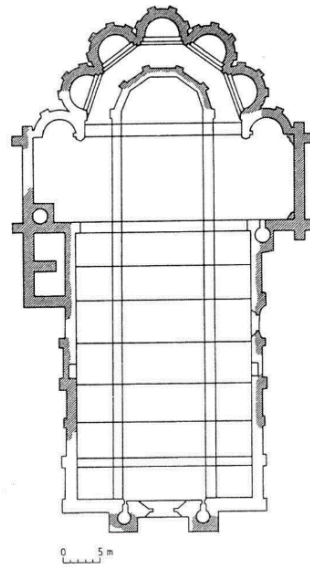
Slika 11

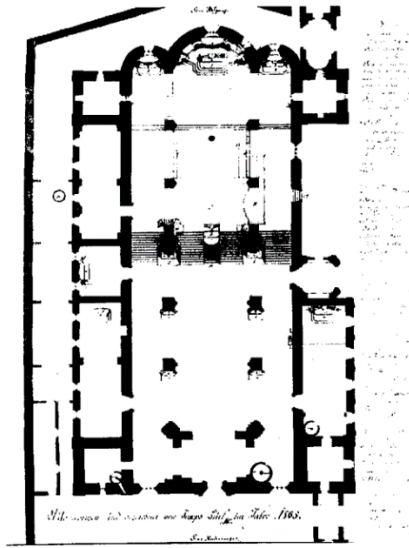
Slika 12

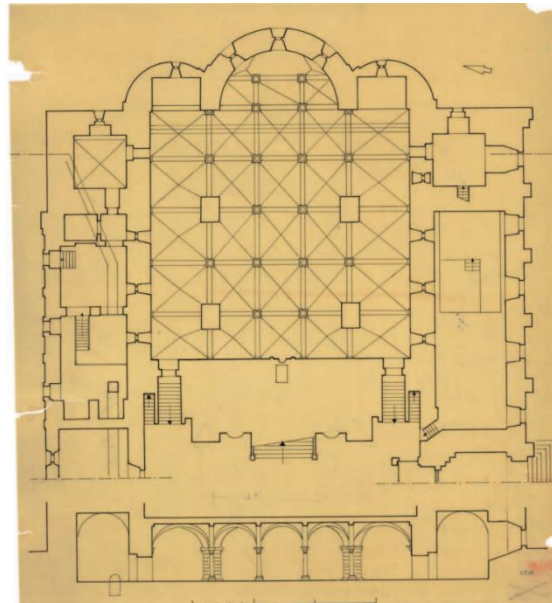
Slika 13

Slika 14

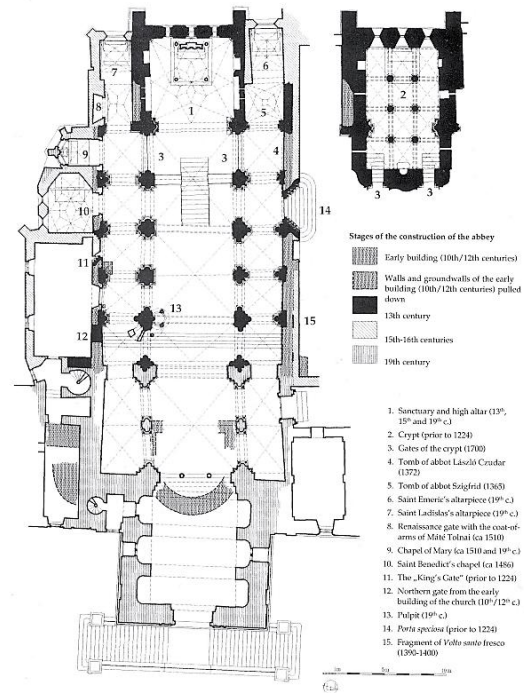
Slika 15

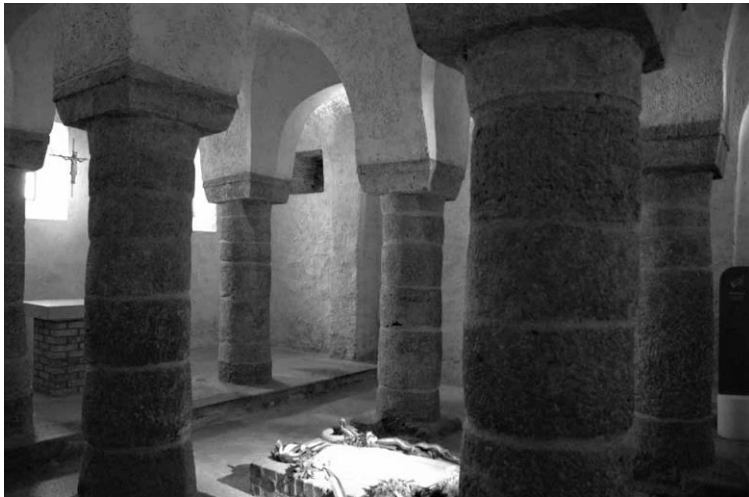
Slika 16

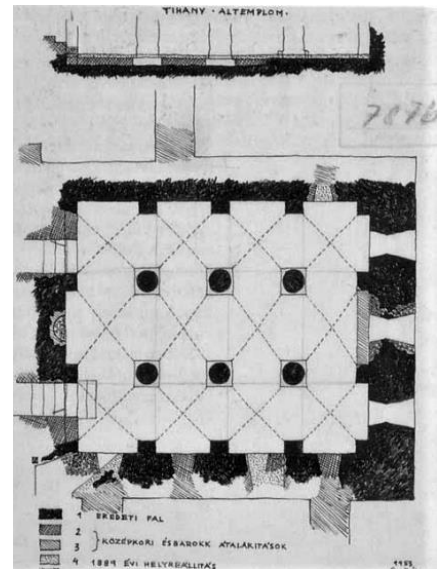
Slika 17

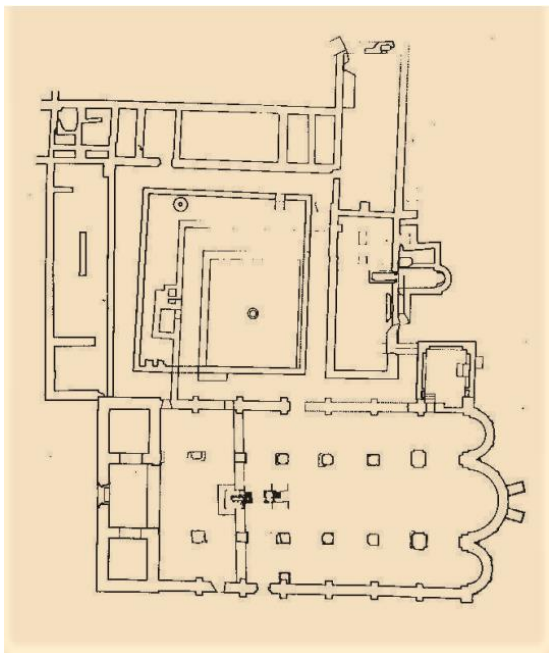
Slika 18

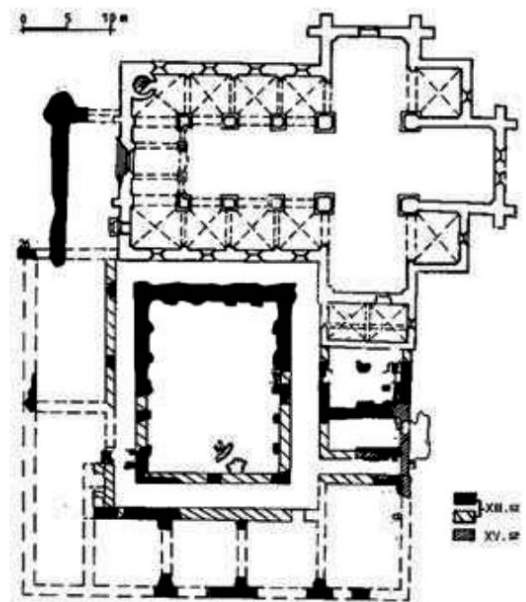
Slika 19

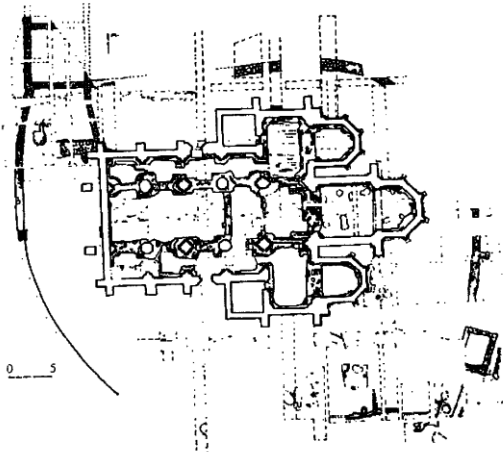
Slika 20

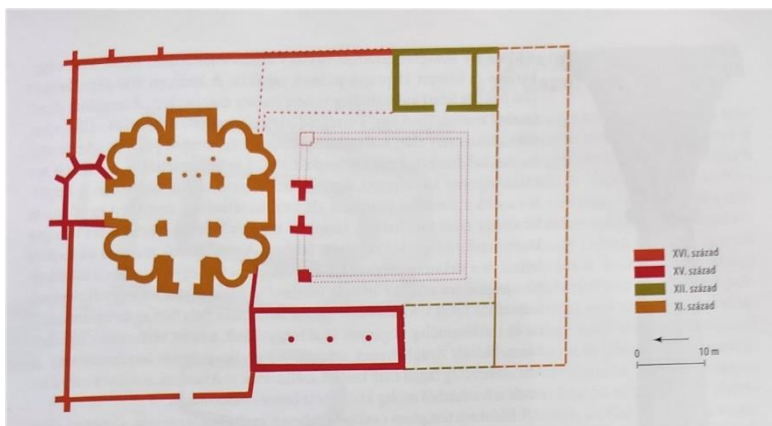
Slika 21

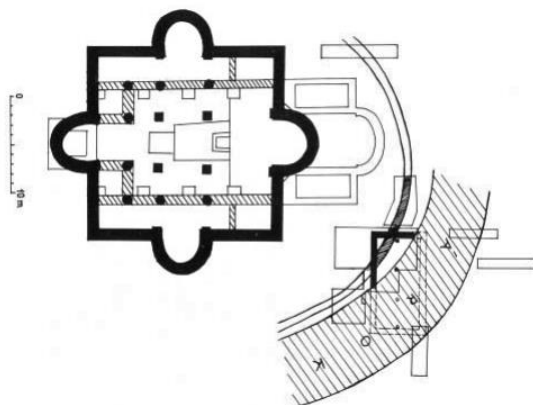
Slika 22

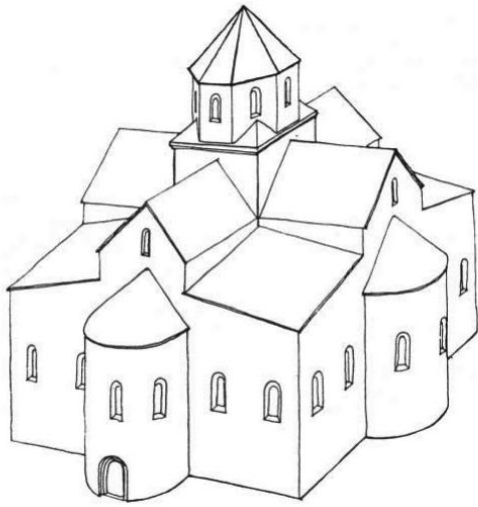
Slika 23

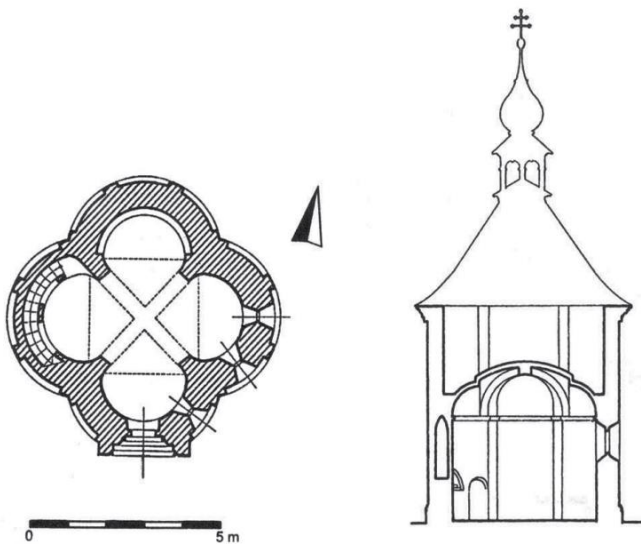
Slika 24

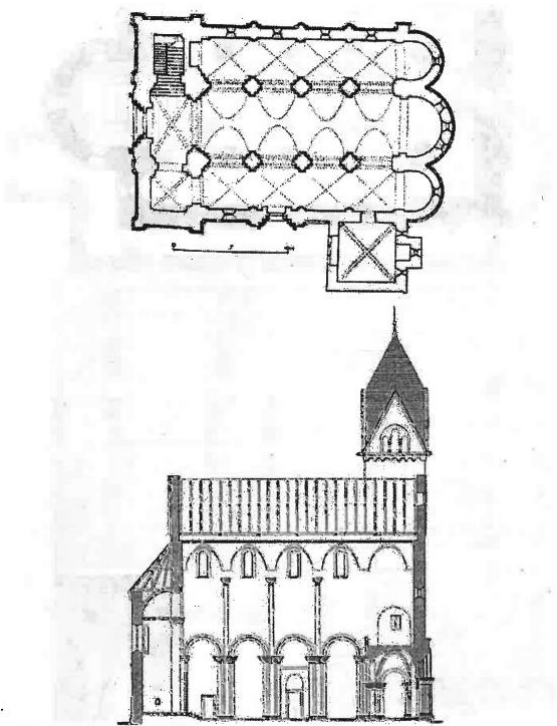
Slika 25

Slika 26

Slika 27

Slika 28

Slika 29

Slika 30

Slika 31

Summary

At the end of the 9th century, Hungarians arrived to central Europe and founded their kingdom. The first king was Stephen I of the Arpad dynasty, which ruled the Kingdom of Hungary until 1301. Stephen I is credited with converting Hungarians to Christianity and for the first ecclesiastical organization, as well as for erecting the first cathedrals and monasteries. The length of reign of Arpad dynasty largely coincides with the period of Romanesque architecture and art in Europe and in the Hungarian Kingdom itself. Since the history of the dynasty is related to the development of architecture, a brief historical overview is presented at the beginning of the thesis, covering the period from the arrival of the Hungarians to the Carpathian basin until the extinction of the dynasty and the arrival of a new, dynasty of Anjou, to the Hungarian throne. The main part of the thesis systematically represents individual sacral buildings in the territory of the former Hungarian Kingdom, with an emphasis on royal endowments, but certain monuments are also included without which the image of Hungarian Romanesque architecture would not be complete, such as noble endowments. Monuments are classified by their function and a special emphasis is given to the possible provenance of influence, which is synthesized in the last chapter.

Key words: Romanesque, Church architecture, Arpad dynasty, Kingdom of Hungary